

Aristocraten en juristen, financiers en feministen

Het beschavingsoffensief van de dierenbeschermers in Nederland vóór de Eerste Wereldoorlog

C.A. Davids*

“Te Rotterdam, thans nog de meest achterlijke stad in het meest achterlijke der beschaafde landen in zake dierenbescherming, openbaren zich werkelijk teekenen van vooruitgang op dit gebied.”

Androcles 9 (1877) p.106

*Inleiding*¹

Bijna terloops heeft P. de Rooy een aantal jaren geleden een aantrekkelijke hypothese naar voren gebracht, die sindsdien een eigen leven is gaan leiden. Sprekend over de vernieuwing van de armenzorg stelde hij dat deze een onderdeel vormde van “het beschavingsoffensief dat de gezeten burgerij even na 1800 geopend had op de arbeidersklasse”. Het doel van dat offensief was, arbeiders waarden en deugden als matigheid, godsdienstigheid, vlijt, regelmaat en gehechtheid aan gezin en huiselijk leven bij te brengen. De medici zouden hierbij zijn voorgegaan. Achter hen “volgden de troepen”. Als voorbeelden noemt de auteur: drankbestrijders, dierenbeschermers, onderwijshervormers

* Dr. C.A. Davids (1952), historicus, is als universitair docent verbonden aan de Erasmus-universiteit Rotterdam.

1. Dit artikel is een uitgebreide en volledig omgewerkte versie van een tweetal ongepubliceerde papers: *Over dassenbijterij en vrouwenemancipatie. De dierenbescherming in Nederland vóór de Eerste Wereldoorlog* (bijdrage voor het congres van de Nederlandse Sociologische en Antropologische Vereniging over “Civiliseringsprocessen en -theorieën” te Amsterdam, december 1981) en *The penalization of cruelty to animals. The Dutch case (16th-20th century)* (bijdrage voor de bijeenkomst van de International Association for the History of Crime and Criminal Justice te Parijs, december 1982). Ik dank hierbij de medewerkers van de afdeling documentatie op het bureau van de Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren voor hun hulp bij de voorbereiding van deze papers.

en propagandisten voor 'betere' volksvermaken. Een belangrijk centrum van dit soort activiteiten zou de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen zijn geweest².

Dezelfde hypothese heeft De Rooy opnieuw geponereerd in een artikel uit 1982³. Alleen de formulering is hier en daar gewijzigd. De tijdsaanduiding "even na 1800" ontbreekt. In plaats daarvan zegt de auteur, dat waarden en deugden als hierboven genoemd al in de achttiende eeuw op grote schaal gepropageerd werden. De propaganda zou aanvankelijk vooral voor de burgerij zelf bedoeld zijn geweest. Pas later richtte men zich ook op 'het gemeen', een term van tijdgenoten die De Rooy is gaan prefereren boven het begrip 'arbeidersklasse'. Maar, zo vervolgt hij, het standverschil was in de eerste helft van de negentiende eeuw zó groot, dat de burgerij er tegenop zag, zelf naar 'het lagere volk' toe te gaan. Daar had men de activisten voor – waarna De Rooy dezelfde reeks voorbeelden geeft als zoëven, aangevuld met de voorvechters van de kinderbescherming en de vrouwenemancipatie.

Het aantrekkelijke van de hypothese ligt in haar eenvoud; dat is misschien de reden waarom zij intussen door vele auteurs is overgenomen⁴. Maar die deugd heeft ook haar keerzijde. De hypothese is weinig specifiek. Welke sociale groepen leverden eigenlijk de 'troepen', kan men zich afvragen. Kwamen die nu uit de burgerij of niet? En waarom zouden juist de medici als voorhoede fungeren? De hypothese is bovendien onvolledig. Over de verklaring van het 'burgerlijk beschavingsoffensief' zegt De Rooy zo goed als niets. Hij beperkt zich ertoe, te wijzen op "het groter worden van de sociaal-economische problemen, gevoegd bij het doorzetten van de verlichtingsidealen". Of het hele offensief in de negentiende eeuw hierop teruggevoerd moet worden, wordt niet duidelijk. Evenmin laat de auteur zich erover uit, of de onderneming doeltreffend is geweest.

Uitvoeriger is Kruithof, die speciaal de bijdrage van het Nut aan het beschavingsoffensief heeft onderzocht. Hij denkt dat het verschijnsel vooral verklaard moet worden uit de vrees voor desintegratie van de samenleving die aan het eind van de achttiende eeuw de burgerij in haar greep had gekre-

2. P. de Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940* (Amsterdam 1978), 9-10; de kerngedachte ontleende De Rooy niet aan Michel Foucault of Jacques Donzelot, die tegenwoordig als de vaders van de disciplinerings-theorieën fungeren, maar aan het werk van Christopher Lasch, *Haven in a heartless world* (New York 1977).

3. P. de Rooy, 'Armenzorg in Nederland' in: B. Kruithof, J. Noordman, P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs* (Nijmegen 1982), 98-99.

4. Zie onder meer: B. Kruithof, 'De deugdzame natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860', *Symposion 2* (1980), passim; H.Q. Röling, 'Adviezen over seksuele problemen. Een bron voor de geschiedenis van het burgerlijk beschavingsoffensief' in: M. Damen e.a. (red.), *Geschiedenis, psychologie, mentaliteit* (Amsterdam 1982), passim; W.Th.M. Frijhoff, *Cultuur, mentaliteit: illusies van elites?* (Nijmegen 1984), 19 en 23; A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940* (Meppel 1984), 10, 137, 142, 144, 244. Uitgesproken kritisch is: W.W. Mijnhardt, 'Het Nut en de genootschapsbeweging' in: W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers (red.), *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984* (Edam 1984), 220.

gen. Die desintegratie dreigde door “een terugval in pre-industrieel pauperisme”. Het Nut, de kern van het offensief, zou opgericht zijn om de “standensamenleving voor ondergang te behoeden door op verbetering daarvan aan te dringen”. Uiteindelijk zonder veel succes, meent Kruithof: de meerderheid van het volk zou de moraliserende boodschap van het Nut niet hebben geaccepteerd. Maar onzeker blijft, of die uitspraken ook geldig zijn voor andere verenigingen die aan het beschavingsoffensief deelnamen⁵.

Om een antwoord te vinden op deze vragen, wil ik één van de bewegingen die De Rooy noemde nader gaan bekijken: die van de dierenbeschermers. De periode waarover het onderzoek zich uitstrekt, begint in 1864. Dat is het jaar waarin de eerste Nederlandse vereniging tot bescherming van dieren werd opgericht. Als eindpunt werd de Eerste Wereldoorlog gekozen, deels terwille van de conventie, deels met het oog op de historie van de dierenbescherming. De hoofdtekken van de huidige dierenbeschermingsbeweging, op het terrein van tactiek en organisatiestructuur, hebben tegen die tijd allemaal vaste vorm gekregen.

Over de ontwikkeling van de dierenbescherming in Nederland is tot nu toe vrijwel niets geschreven⁶. Het onderzoek is dus voor het grootste deel gebaseerd op bronnenmateriaal. Archieven van dierenbeschermersverenigingen uit de jaren vóór de Eerste Wereldoorlog bleken niet aanwezig te zijn. Maar langs andere wegen kan van de hoofdlijnen van de ontwikkeling toch een vrij goed beeld worden gekregen. De bronnen zijn in vier categorieën te onderscheiden. Om te beginnen moeten de gedrukte jaarverslagen van de Nederlandsche Vereniging tot Bescherming van Dieren worden genoemd. Hierin kan men niet alleen uitvoerige informatie over alle activiteiten van hoofdbestuur en afdelingen vinden, maar ook complete ledenlijsten⁷. Een tweede bron is het tijdschrift *Androcles*, een maandelijks verschijnend blad dat – zoals de ondertitel luidde – geheel “aan de belangen der dieren” was gewijd. Behalve artikelen

5. Kruithof, ‘De deugdzame natie’, 33, 35.

6. Het meest informatief zijn nog: J.C. Klesser, ‘De geschiedenis van de Nederlandsche Vereniging tot Bescherming van Dieren tot de eeuwwisseling’, *Dierenbescherming* 53 (juli/augustus 1971), 3-6; *Jubileumnummer Dierenbescherming*, (oktober 1964) en W. Hugenholtz, *De wet op de dierenbescherming* (Arnhem 1961). Van belang zijn ook enkele juridische dissertaties: L.P.M.H. Michiels van Verduynen, *Eenige opmerkingen over dierenmishandeling* (Leiden 1881); M.C. Offerhaus, *Dierenmishandeling* (Groningen 1892); A. Semplonius, *Dierenmishandeling (artt. 254 en 455 W.v.S.)* (Amsterdam 1920); D. Boon *Nederlands dierenrecht* (Groningen/Arnhem 1983). Fantasieerijk is: M. Dekkers, *Het edelgedierte* (Amsterdam 1978), hoofdstuk 12, en idem, ‘De aard van het beestje’, *NRC Handelsblad* 21 mei 1983, Zaterdag bijvoegsel, 1, 5.

7. De oorzaak van de verdwijning van het archief van het hoofdbestuur van de Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren is niet bekend. Het archief van de grote afdeling Rotterdam is verloren gegaan op 14 mei 1940. Een vrijwel complete serie jaarverslagen van de vereniging uit de jaren 1867-1890 bevindt zich in: Algemeen Rijksarchief, Dierenbeschermingsarchieven van H. van Poelgeest (hierna: ARA Coll. Van Poelgeest) nrs. 29 t/m 47; jaarverslagen uit later tijd berusten bij de afdeling documentatie van de Nederlandse Vereniging in Den Haag en de Universiteitsbibliotheek Amsterdam. De verslagen worden hierna aangeduid als: *Jaarverslag NVBD*. Verder heb ik op het Gemeentearchief Rotterdam de jaarverslagen van de afdeling Rotterdam over 1900 en 1914 geraadpleegd.

over het leven der dieren in het algemeen en die in Nederland in het bijzonder, bevatte het talloze berichten over de ontwikkeling van de dierenbescherming in binnen- en buitenland. De volgende categorie bronnen bestaat uit officiële stukken als de Handelingen van de Staten-Generaal en het Staatsblad. Tenslotte dient ook nog de particuliere collectie van mr. Hugo van Poelgeest, oud-voorzitter van de Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren, te worden vermeld, die een aantal gegevens opleverde – vooral over de begintijd van de vereniging – welke elders niet te vinden waren.

Nadat de opkomst van de georganiseerde dierenbescherming in Nederland is beschreven, zal worden bekeken hoe het ledenbestand van de belangrijkste vereniging was samengesteld, welke doelstellingen de beweging nastreefde, op welke manier zij die trachtte te bereiken en welk resultaat haar inspanningen opleverden. Daarna zal worden onderzocht hoe het beschavingsoffensief van de dierenbeschermers kan worden verklaard. In de conclusie zal ik aangeven wat deze detailstudie over de algemene hypothese van De Rooy zegt.

De opkomst van de georganiseerde dierenbescherming

De bakermat van de dierenbescherming ligt in Den Haag. Op 11 mei 1864 kwam in het Raadhuis van de Residentie een zestal heren bijeen die van zins waren een vereniging op te richten “ter voorkoming en beteugeling der kwelling en mishandeling van dieren”. Het gezelschap bestond uit een oud-lid van de Raad van State, G.S. de Veer, een lid van de Haagse gemeenteraad, mr. A.J.C. Maas Geesteranus, een remonstrants leraar, J. Herman de Ridder, een vice-voorzitter van de Maatschappij van Landbouw, G. Schiffer van Bleiswijk, een oud-hoofdambtenaar van het Departement van Binnenlandse Zaken, mr. L. Zilcken en een oud-commies bij het Provinciaal Bestuur van Zuid-Holland, P. Anderson⁸. Besloten werd, “nog eenige aanzienlijke ingezetenen van de Residentie uit te noodigen om zich aanvankelijk voor het lidmaatschap der toekomstige vereeniging te verklaren”. De respons bleek groot genoeg om de initiatiefnemers te stimuleren met de zaak door te gaan. Bovendien kreeg men, begin augustus, sympathiebetuigingen van de ministers van Justitie en Binnenlandse Zaken en van de Commissaris des Konings in Zuid-Holland. De feitelijke oprichting vond plaats op 25 augustus; toen werd het eerste bestuur gekozen van wat sindsdien de *'s-Gravenhaagsche Vereeniging tot Bescherming van Dieren* ging heten. Daarna ontwierp men persberichten voor de dagbladen, Haagse zowel als niet-Haagse, – waarbij niet alleen de namen, maar ook de betrekkingen der bestuursleden werden vermeld – en vroeg goedkeu-

8. ARA Coll. Van Poelgeest nr. 105, typescript G. van Nieuwenhuijsen ‘Voor 75 jaren. Iets uit het eerste levensjaar onzer Vereeniging’, 1.

ring van de statuten aan. Ook kreeg men gedaan dat de koning de functie van beschermheer op zich nam⁹.

Het Haagse voorbeeld vond spoedig navolging. Een jaar later hadden Rotterdam en Utrecht ieder eveneens een dierenbeschermersvereniging. De eerste organisatie te Amsterdam ontstond in 1867; zij vond de koningin bereid, beschermvrouwe te worden en noemde zich dus: *Sophiavereniging*. In 1871 werd een vereniging opgericht te Leiden, in 1872 te Haarlem, in 1875 te Arnhem en Dordrecht¹⁰. In de jaren zeventig werden verder, onder leiding van onderwijzers, een aantal kinderverenigingen tot bescherming van dieren opgezet. Dat gebeurde, behalve in enkele grote steden, ook in verschillende kleine plattelandsgemeenten¹¹.

De opkomst van de georganiseerde dierenbescherming begon dus op plaatselijk niveau. Maar het duurde niet lang, of er werden onderlinge contacten gelegd. De verenigingen uit Den Haag, Utrecht, Amsterdam en Rotterdam boden in 1869 gezamenlijk een doorwrocht adres aan de koning aan¹². Mevrouw M.J. van Manen-Thesingh, echtgenote van de secretaris van de Haagse vereniging, richtte in hetzelfde jaar het maandschrift *Androcles* op¹³. Daarmee kregen de dierenbeschermers tegelijk een landelijk propagandablad en een orgaan voor de onderlinge communicatie. Nadat het aantal verenigingen zich tot acht had uitgebreid, won de gedachte veld dat uit administratief en politiek oogpunt aaneensluiting op nationale schaal gewenst was. Op initiatief van de Haarlemse vereniging kwamen in 1875 afgevaardigden van alle verenigingen bij elkaar om de instelling van een permanent samenwerkingsverband te regelen. Het uitvloeisel van deze bijeenkomst was de oprichting van een federatie, de *Algemeene Nederlandsche Bond tegen het mishandelen van Dieren* geheten¹⁴.

De federatie heeft evenwel nooit aan haar doel beantwoord. De bond werd al in 1878 opgeheven¹⁵. De oorzaak van de mislukking is geweest, dat de Haagse vereniging uiteindelijk geweigerd heeft zich bij de nieuwe organisatie aan te sluiten. De vereniging uit de hofstad telde verreweg de meeste leden: in

9. ARA Coll. Van Poelgeest nr. 105, typescript Van Nieuwenhuijsen, 1-2.

10. *Androcles* 2 (1870), 54-55; *id.* 5 (1873), 24; *Jaarverslag NVBD* 1872, 30 en 55; *id.* 1874, 13-14 (waar blijkt dat de Arnhemse en Dordtse verenigingen voortkwamen uit de Haagse).

11. *Jaarverslag NVBD* 1874, 12; *id.* 1876, 22-25; *id.* 1878, 6-7.

12. *Jaarverslag NVBD* 1867, 46-47; *id.* 1868, 41-42; *id.* 1869, 31-39; *Wetten, besluiten, verordeningen enz. van regeeringswege uitgevaardigd in verschillende staten van Europa, Azië en Amerika tegen het mishandelen van dieren, uitgegeven door de Nederlandsche Vereenigingen tot Bescherming van Dieren* (Den Haag 1869), VII-VIII.

13. *Androcles* 14 (1882), 1. Maar het blad was niet het huisorgaan van de Haagse vereniging, zie *Jaarverslag NVBD* 1876, 40. Na 1890 werd *Androcles* vooral de spreekbuis van de bestrijders van de vivisectie.

14. *Jaarverslag NVBD* 1875, 27-29; *Androcles* 5 (1873), 24-29; *id.* 7 (1875), 131-135.

15. *Androcles* 10 (1878), 109-110.

1875 omvatte zij bijna de helft van de circa 2000 georganiseerde dierenbeschermers in Nederland¹⁶. Haar geografische basis was breder dan die van de andere verenigingen; anno 1876 bedroeg het aandeel van de leden buiten de gemeente 41%¹⁷. Die spreiding was, blijkens de eerste persberichten, van meet af aan nagestreefd. Qua werkring beperkte zij zich evenmin. De Haagse dierenbeschermers wensten, indien nodig, ook buiten de Residentie op te treden of zich rechtstreeks met petitie tot de nationale overheid te richten¹⁸. De omstandigheid dat juist deze grote en actieve vereniging de federatie afwees, kon niets anders betekenen dan dat de hele onderneming niet levensvatbaar was.

De afwijzing is logisch. De Haagse vereniging was *de facto* een nationale vereniging. Indien zij zich met de statuten van de federatie akkoord had verklaard en tot toetreding had besloten, zou zij zonder meer aan status en macht hebben ingeboet. Hiertoe was zij niet bereid¹⁹. Het alternatief lag voor de hand: de eigen vereniging zou officieel tot nationale organisatie omgedoopt kunnen worden. De beslissing tot naamsverandering viel begin 1877. voortaan heette de Haagse vereniging: *Nederlandsche Vereeniging tot Bescherming van Dieren*²⁰.

Sommige van de lokale verenigingen buiten de Residentie, bijvoorbeeld die te Haarlem²¹, zetten nog lange tijd een onafhankelijk bestaan voort en niet zonder succes. Andere gingen teniet of sloten zich, bij gebrek aan succes, als afdeling bij de Nederlandsche Vereeniging aan, zoals de Amsterdamse Sophiavereniging deed in 1887 (een verbintenis die duurde tot 1905)²². Later ontstonden hier en daar nieuwe verenigingen. Maar hun werkkerrein was kleiner dan dat van de Nederlandsche Vereeniging. Zij beperkten zich tot één gemeente of provincie, of richtten zich uitsluitend tegen één bepaalde vorm van dierenmishandeling, bijvoorbeeld de vivisectie, het gebruik van honden als

16. De Haagse vereniging had op 1 januari 1876 964 leden, zie *Jaarverslag NVBD 1875*, 30. Het totaal aantal dierenbeschermers in: *Androcles 7* (1875), 135.

17. Zie de ledenlijst in: *Jaarverslag NVBD 1876*.

18. *Jaarverslag NVBD 1875*, 85-88, vgl. de jaarverslagen 1872, 25-26 en 1873, 53 en artikel 3 van de statuten (o.a. in *Jaarverslag NVBD 1870*, 52).

19. Het Haagse bestuur doet daar zelf duidelijke uitspraken over in: *Jaarverslag NVBD 1875*, 85-88.

20. *Jaarverslag NVBD 1876*, 32-35.

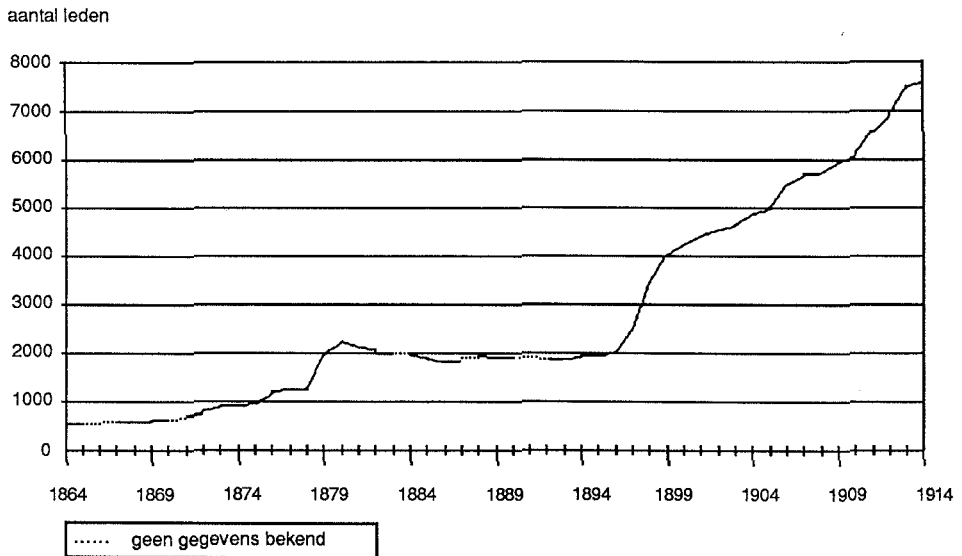
21. Over de Haarlemse vereniging o.a.: *Androcles 18* (1886), 69-70; *Jaarverslag NVBD 1897*, 23; *id.* 1910, 21; over die van Arnhem: *Androcles 19* (1887), 26; over die van Dordt: *Jaarverslag NVBD 1900*, 12.

22. *Androcles 19* (1887), 200; *Jaarverslag NVBD 1888*, 35 (Amsterdam) en 17 noot 1 (Utrecht); *id.* 1872, 30 (Rotterdam); *Androcles 27* (1895), 21 (Leiden). Voor een overzicht van de ontwikkeling van de Sophiavereniging tussen 1867 en 1890 zie: C.A. Davids, 'De Amsterdamse dierenbeschermers en het Palingoproer', *Ons Amsterdam 35* (1983), 122-127.

trekdieren, of de mode, vrouwenhoeden met vogellijken te versieren²³. De grootste algemene organisatie van dierenbeschermers is onbetwist de Nederlandsche Vereeniging gebleven. Daarom is het geoorloofd het onderzoek op deze vereniging toe te spitsen.

Het ledenbestand van de Nederlandsche Vereeniging

De ontwikkeling van het ledental van de Nederlandsche Vereeniging kan worden afgelezen uit de volgende grafiek, die is gebaseerd op de ledenlijsten in de jaarverslagen.

De ontwikkeling van het ledental van de Nederlandsche Vereeniging tot Bescherming van Dieren tussen 1864 en 1914.

Bron: ledenlijsten in jaarverslagen Nederlandsche Vereeniging.

23. Nieuwe lokale/regionale verenigingen: *Androcles* 19 (1887), 26 (Friesland); *Jaarverslag NVBD* 1882, 24 (Zwolle); *id.* 1908, 57-58 (Limburg); *id.* 1910, 22 (Den Bosch); gespecialiseerde verenigingen: *Androcles* 9 (1877), 79; *id.* 22 (1890), 121-129; *id.* 24 (1892), 14-15; *Jaarverslag NVBD* 1898, 17-21.

In de ontwikkeling zijn duidelijk drie fasen te onderscheiden: groei tot circa 1880, stabilisatie tot ongeveer 1895 en tenslotte hernieuwde groei tot 1914. Om te weten waar de leden vandaan kwamen en tot welke groepen ze behoorden, werd een steekproef van een vijftal ledenlijsten genomen. Voor elk van de fasen werden één of meer peiljaren gekozen: voor de eerste 1870 en 1879, voor de tweede 1888 en voor de derde 1900 en 1914.

Tabel 1 vat samen, welke gegevens dit onderzoek over de *geografische samenstelling* van het ledenbestand heeft opgeleverd.

Tabel 1. De geografische samenstelling van het ledenbestand van de Nederlandsche Vereeniging tot Bescherming van Dieren, tussen 1864 en 1914.

	1870	1879	1888	1900	1914
	%	%	%	%	%
<i>woonplaats</i>					
's-Gravenhage	82,7	31,8	29,5	15,5	17,9
Rotterdam	0,2	47,1	41,4	31,7	22,2
Zuid-Holland (rest)	4,1	2,8	2,4	4,3	6,3
Noord-Holland	2,2	3,5	8,4	14,6	10,6
Groningen	0,9	4,4	0,2	2,9	1,3
Friesland	0,9	1,2	0,6	0,2	6,8
Drente	0,0	0,4	0,3	0,1	0,1
Overijssel	0,7	1,2	1,1	0,7	4,1
Gelderland	5,9	3,8	3,2	9,1	11,1
Utrecht	1,2	1,0	2,3	10,3	14,1
Zeeland	0,0	0,2	0,1	4,1	3,0
Noord-Brabant	0,2	1,1	6,2	3,6	1,8
Limburg	0,1	0,2	4,0	1,0	0,2
Elders/onbekend	0,3	0,3	0,2	0,4	0,5
	<u>100,0</u>	<u>100,0</u>	<u>100,0</u>	<u>100,0</u>	<u>100,0</u>
Aantal leden = N =	578	1990	1951	4254	7556

Bron: ledenlijsten in jaarverslagen Nederlandsche Vereeniging (peildatum: 31 december)

Dat in elk peiljaar opnieuw een groot deel van de leden afkomstig blijkt te zijn uit 's-Gravenhage, zal, voor wie de oorsprong der vereniging kent, niet als een verrassing komen. Opmerkelijk is wel, dat zich al vóór 1880 een tweede zwaartepunt ontwikkelde: Rotterdam. De groei van de aanhang in de Maasstad begon in 1872, niet lang nadat de autochtone vereniging ter ziele was gegaan. In 1879 kwam er een aparte afdeling tot stand²⁴.

De uitbreiding van de geografische basis zette zich in de jaren tachtig voort. Vooral in Brabant en Limburg nam in die tijd het aantal leden, zowel absoluut als relatief, sterk toe. De aanhang in Noord-Holland werd in 1887 aanzienlijk vergroot door de aansluiting van de Amsterdamse Sophiavereniging²⁵. Desondanks bleef het totale ledenbestand ongeveer gelijk, doordat de Groningse afdeling zich afscheidde en de Rotterdamse een aantal leden verloor.

Maar de Rotterdammers maakten het verlies later meer dan goed. De afdeling wist tussen 1895 en 1900 haar ledental ruim te verdubbelen. De Maasstad heeft daarmee een niet geringe bijdrage geleverd aan de hernieuwde groei van de Nederlandsche Vereeniging, die in het midden van de jaren negentig begon. Toch kwam het merendeel van de nieuwe leden toen ergens anders vandaan: uit Gelderland, Utrecht en Noord-Holland²⁶. Om preciezer te zijn: uit de Veluwezoom, de Utrechtse Heuvelrug en Het Gooi. De afdeling Gooien Eemland, opgericht in 1895, groeide vóór de Eerste Wereldoorlog tot het derde bolwerk van de vereniging uit, met zo'n 20% van alle leden. De tabel laat zien dat de vereniging in die tijd bovendien aanhang won in Zeeland, Friesland en Overijssel, alsmede in kleinere plaatsen in Zuid-Holland. Het ledental in Noord-Brabant en Limburg onderging daarentegen relatief, en tegen 1910 ook absoluut, een opmerkelijke daling. Wat de tabel niet laat zien – maar door een blik op de ledenlijsten direct vastgesteld kan worden – is dat er een aantal plaatsen is geweest waar de vereniging vóór 1914 nooit een voet aan de grond heeft gekregen. Daartoe behoorden industriecentra als: de Zaanstreek, de Veenkoloniën, Tilburg, Helmond en Twente. Het duurde tot de Eerste Wereldoorlog vóór een afdeling Zaanstreek en een afdeling Twente werden opgericht²⁷. De hypothese dat de zwakte van de Nederlandsche Vereeniging in die gebieden te wijten zou zijn aan de concurrentie van plaatselijke verenigingen van dierenbeschermers, kan nu alvast weerlegd worden: die organisaties bestonden daar gewoonweg niet.

24. *Jaarverslag NVBD* 1872, 30; *id.* 1879, 5-7.

25. Zie noot 22.

26. Het aandeel van Noord-Holland was in 1914 kleiner dan in 1900, omdat de Amsterdamse Sophiavereniging zich in 1905 weer afscheidde, zie *Jaarverslag NVBD* 1905, 23.

27. *Jaarverslag NVBD* 1917, 14-15, 83-84, 125.

Hoewel de ledenlijsten van de Nederlandsche Vereeniging bijna geen enkele informatie over de beroepen van de betrokkenen bevatten, kunnen die bronnen niettemin ook enig licht werpen op de *sociale samenstelling van het ledenbestand*. Van iedere persoon worden namelijk, behalve de naam, nog de volgende gegevens verstrekt: sexe (en aanspreektitel), eventuele adellijke titel (of predikaat) en eventuele academische titel²⁸. In de tabellen 2 tot en met 4 worden deze gegevens samengevat; hierbij moet opgemerkt worden dat de drie categorieën, al zijn zij in afzonderlijke tabellen ondergebracht, elkaar natuurlijk niet uitsluiten. Omwille van de analyse is binnen elke tabel een onderscheid gemaakt tussen leden uit Den Haag en Rotterdam en uit andere plaatsen.

Tabel 2 Aandeel van vrouwen onder de leden van de Nederlandsche Vereeniging tot Bescherming van Dieren, tussen 1864 en 1914

jaar	onder leden woonachtig in				andere plaatsen		onder alle leden	
	Den Haag		Rotterdam		%	abs.	%	abs.
	%	abs.	%	abs.				
1870	21,7	104	—,—	—	23,2	23	22,0	127
1879	29,3	185	5,3	50	18,6	78	15,7	313
1888	33,9	195	9,1	73	22,7	129	20,3	397
1900	38,7	255	17,5	236	34,2	767	29,6	1258
1914	47,7	613	22,2	370	44,3	2039	40,0	3022

Bron: ledenlijsten in jaarverslagen Nederlandsche Vereeniging en afdeling Rotterdam.

28. Tot de adellijke titels/predikaten werden gerekend: prins, graaf, baron, ridder, jonkheer, gravin, baronesse, freule, jonkvrouw, douairière (al dan niet in combinatie met een academische titel). Als indicaties voor een academische opleiding werden titels (mr., dr., ds., prof. dr.) of beroepsaanduidingen (arts, veearts, notaris) gebruikt (al dan niet in combinatie met een adellijke titel).

Tabel 3 Aandeel van personen met een adellijke titel (of predikaat) onder de leden van de Nederlandsche Vereeniging tot Bescherming van Dieren, tussen 1864 en 1914

jaar	onder leden woonachtig in				andere plaatsen		onder alle leden	
	Den Haag		Rotterdam		%	abs.	%	abs.
	%	abs.	%	abs.				
1870	14,6	70	—,—	—	10,1	10	13,8	80
1879	18,6	118	0,0	0	10,3	43	8,1	161
1888	20,9	120	0,1	1	9,7	55	9,0	176
1900	19,9	131	0,2	3	8,4	189	7,6	323
1914	11,9	153	0,4	6	7,8	361	6,9	520

Bron: ledenlijsten in jaarverslagen Nederlandsche Vereeniging en afdeling Rotterdam.

Tabel 4 Aandeel van personen met een academische opleiding onder de leden van de Nederlandsche Vereeniging tot Bescherming van Dieren, tussen 1864 en 1914.

jaar	onder leden woonachtig in				andere plaatsen		onder alle leden	
	Den Haag		Rotterdam		%	abs.	%	abs.
	%	abs.	%	abs.				
1870	14,4	69	—,—	—	10,1	10	13,7	79
1879	11,2	71	1,3	12	11,9	50	6,7	133
1888	12,2	70	4,6	37	11,1	63	8,7	170
1900	10,0	66	5,3	72	8,9	199	7,9	337
1914	7,8	100	5,4	90	7,0	324	6,8	514

Bron: ledenlijsten in jaarverslagen Nederlandsche Vereeniging en afdeling Rotterdam

De Nederlandsche Vereeniging, zo kan uit tabel 2 worden afgeleid, bestond in de jaren 1864-1914 voor het merendeel uit mannen. Een 'oude dametjes vereeniging'²⁹ was zij bepaald nog niet geworden. Maar het aandeel van vrouwen vertoonde intussen wel een belangrijke stijging. Deze ontwikkeling deed zich eerst alleen voor in Den Haag. Buiten de Residentie, en vooral in Rotterdam, bleven de vrouwen tot de jaren negentig betrekkelijk zwak vertegenwoordigd. Sindsdien begon zich ook daar de feminisering af te tekenen.

De tabellen 3 en 4 laten zien dat verder een aanzienlijk deel van het ledenbestand uit aristocraten en academici werd gerecruteerd. Vergeleken met hun aandeel in de totale Nederlandse bevolking waren beide categorieën binnen de vereeniging steeds oververtegenwoordigd. Voegt men de cijfers voor beide groepen bij elkaar en elimineert men dubbeltellingen, dan komt men voor 1870 op een percentage van 20,5 en voor 1914 op 12,8. Bij de aristocraten waren onder meer tien Schimmelpennincks, twaalf Quarles van Uffords en twee Prinsen van Oranje.

Op de lange termijn bekeken, is het aandeel van beide groepen inderdaad naar beneden gegaan. Maar in de meeste afdelingen is hiervan tot de jaren negentig weinig te merken geweest. In Den Haag vertoonde het percentage aristocraten tot die tijd zelfs een opmerkelijke stijging; het resultaat was (als dubbeltellingen weer weggelaten worden) dat aristocraten en academici samen daar in 1888 33% van het ledenbestand uitmaakten. De daling van het aandeel van deze groepen in het totale ledenbestand van de Nederlandsche Vereeniging was vóór de jaren negentig vrijwel uitsluitend te wijten aan de toestroom van nieuwe leden uit Rotterdam. Weinigen van hen hadden een academische opleiding genoten en aristocraten waren onder de dierenliefhebbers aan de Maas evenmin een normale verschijning.

Uit welke sociale groepen zijn de leden van de Rotterdamse afdeling dan wèl afkomstig geweest? Om dat te achterhalen heb ik de ledenlijsten vergeleken met de adresboeken. Hierin staan namelijk voor elk gezinshoofd de volgende gegevens vermeld: naam, voorletters, eventuele titels, adres, beroep en, tot 1897, of de betrokkene kiesrecht had en zo ja, of dat alleen voor de gemeenteraad gold of ook voor de Tweede Kamer. Voor bedrijven wordt, behalve naam en adres, ook opgegeven in welke branche zij actief waren. Het onderzoek omvatte twee van de vijf peiljaren: 1888 en 1914. Door deze twee jaren te kiezen kon worden nagegaan, in hoeverre de samenstelling van de Rotterdamse afdeling veranderingen onderging en in hoeverre zij overeenkwam of verschilde met die van de Rotterdamse bevolking als geheel, zoals die geregistreerd werd in de volks- en beroepstellingen van 1889 en 1909. Voor 1888 werden alle 803 namen in de ledenlijst nagezocht; 589 hiervan konden opgespoord worden in de adresboeken. Van 451 kon het beroep wor-

29. Uitspraak van een oud-voorzitter van de vereeniging, aangehaald in: Dekkers, *Het edelgedierte*, 222.

den vastgesteld. Uit de lijst van 1914 werd een aselechte steekproef van één op de vijf leden genomen. Van de 331 namen konden 155 teruggevonden worden in het adresboek. Van 136 personen kon het beroep worden bepaald. De resultaten van het onderzoek staan in tabel 5 en 6. Hierbij is een onderscheid gemaakt tussen de beroepsverdeling van het totale ledenbestand resp. de totale

Tabel 5. Vergelijking van de beroepssamenstelling van de afdeling Rotterdam van de Nederlandsche Vereeniging en van de bevolking van Rotterdam, 1888/1889.

beroepsgroep	afdeling Rotterdam van de Nederlandsche Vereeniging (1888)		bevolking Rotterdam (1889)	
	totaal	mannen van wie beroep bekend	totaal	mannelijke beroeps- bevolking
	%	%	%	%
nijverheid	12,9	21,3	15,1	44,4
verkeerswezen	7,1	11,7	6,4	22,2
warenhandel	18,2	29,5	5,2	14,1
tussenhandel en hulp- bedrijven v.d. handel	7,8	13,5	0,5	1,7
krediet- en bankwezen	2,2	3,7	0,04	0,1
verzekeringswezen	0,7	1,3	0,05	0,2
vrije beroepen	5,0	8,9	2,1	6,7
onderwijs	1,9	2,9	0,8	1,5
overheidsdienst (excl. onderwijs)	3,0	5,3	0,8	3,0
overige beroepen	1,0	1,8	6,7	5,9
particulieren	12,1	—	} 62,2	—
onbekend/niet in te delen	28,0	—		—
	100,0	100,0	100,0	100,0
	N=803	451	N=201858	55261

Bron: jaarverslag van de Nederlandsche Vereeniging 1888, adresboek Rotterdam 1887/88, uitkomsten volks- en beroepstelling 1889³⁰.

30. De adresboeken zijn aanwezig op de bibliotheek van het Gemeentearchief Rotterdam. De gegevens over de beroepsverdeling van de Rotterdamse bevolking in 1889 resp. 1909 zijn ontleend aan de gepubliceerde *Uitkomsten der beroepstelling 1889* en de *Uitkomsten der beroepstelling 1909*.

bevolking en die van de mannelijke leden resp. mannelijke beroepsbeoefenaren van Rotterdam. De meeste leden van de afdeling van wie het beroep kon worden achterhaald, waren namelijk mannen.

Tabel 6. Vergelijking van de beroepssamenstelling van de afdeling Rotterdam van de Nederlandsche Vereeniging en van de bevolking van Rotterdam, 1909/ 1914.

beroepsgroep	afdeling Rotterdam van de Nederlandsche Vereeniging (1914)		bevolking Rotterdam (1909)	
	totaal	mannen van wie beroep bekend	totaal	mannelijke beroeps- bevolking
	%	%	%	%
nijverheid	8,2	19,8	14,1	41,4
verkeerswezen	2,7	6,6	9,4	31,6
warenhandel	12,1	29,4		
tussenhandel en hulp- bedrijven v.d. handel	4,5	10,3	} 6,1	17,2
krediet- en bankwezen	1,2	2,9	0,2	0,9
verzekeringswezen	0,9	2,2	0,2	0,8
vrije beroepen	5,7	14,0	0,5	1,6
onderwijs	2,7	4,4	0,9	1,5
overheidsdienst (excl. onderwijs)	3,9	9,6	0,7	2,4
overige beroepen	0,6	0,7	4,9	2,5
particulieren	7,5	—		—
onbekend/ niet in te delen	49,8	—	} 62,9	—
	<u>100,0</u>	<u>100,0</u>	<u>100,0</u>	<u>100,0</u>
	n=331	136	N=417989	118145

Bron: jaarverslag van de Nederlandsche Vereeniging 1914, adresboek Rotterdam 1914, uitkomsten volks- en beroepstelling 1909³⁰.

Meteen zal opvallen dat bij de dierenbeschermers een paar beroepsgroepen sterk oververtegenwoordigd waren. Handelaars, bankiers, verzekeraars, makelaars, commissionairs, onderwijzers, ambtenaren en beoefenaars van vrije beroepen kwamen onder de leden van de Rotterdamse afdeling, naar verhouding, veel vaker voor dan onder de Rotterdamse bevolking als geheel. Stuk voor stuk zijn dit beroepen die tot de dienstensector kunnen worden gerekend. Ondervertegenwoordigd waren beroepsbeoefenaars uit de nijverheid en het verkeerswezen. Op dit punt is er geen verschil te zien tussen de situatie in 1914 en die in 1888.

De gegevens over het kiesrecht bewijzen dat de dierenbeschermers bovendien, in elk geval in 1888, tot de elite van de Maasstad hoorden. Van alle mannelijke inwoners bezat op 1 januari van dat jaar slechts 3,2% het recht aan verkiezingen voor de Tweede Kamer deel te nemen; 5,3% had stemrecht voor de gemeenteraadsverkiezingen³¹. Voor de 526 mannelijke leden van de afdeling Rotterdam die in het adresboek van 1887/88 geïdentificeerd konden worden, bedroegen die percentages resp. 67 en 76.

Op de ledenlijst komt men onder meer de hoofdcommissaris van politie, mr. C. Cardinaal, tegen, de hoofdredacteur en de directeur-uitgever van de NRC, twee directeuren van de Nederlandsch Amerikaansche Stoomvaart Maatschappij, de directeur van de Nieuwe Afrikaansche Handelsvennootschap, W.C. Schalkwijk, oud-wethouder Hendrik de Bie, koopman-reder en Eerste-Kamerlid Hendrik Muller Szn., de kassiers Abraham en Louis Chabot, de handelaar A. van Stolk Jzn. met vier familieleden, de president van de Kamer van Koophandel M.M. de Monchy met eveneens vier familieleden, en de invloedrijke mr. Marten Mees, van de kassiersfirma R. Mees en Zonen, met nog vijftien van zijn verwanten. Marten Mees vervulde ruim dertig jaar het penningmeesterschap van de afdeling. Of beter gezegd: dat liet hij door zijn bediende vervullen³².

31. *Verslag van den toestand der gemeente Rotterdam over het jaar 1887*, 1 en 8.

32. W.C. Mees, *Man van de daad. Mr. Marten Mees en de opkomst van Rotterdam* (Rotterdam 1946), 490. In *Androcles* 9 (1877), 106; *id.* 10 (1878), 108 en het *Jaarverslag NVBD* 1890, 29, worden de Rotterdamse dierenbeschermers trouwens getypeerd als: "de beschaafde kringen" of "de eerste families". Over de Rotterdamse elite omstreeks 1880 in het algemeen en een aantal van de genoemde persoonlijkheden in het bijzonder zie: Mees, *Man van de daad*, 334-349; H. Muller, *Muller. Een Rotterdams zeehandelaar, Hendrik Muller Szn. (1819-1898)* (Schiedam 1977) en R.H. Krans 'Het bedrijf van de Rotterdamse kassiers en makelaars Chabot 1769-1921' in: *Ondernemende geschiedenis* (Den Haag 1977), 140-182, M. Callahan, *The harbor barons. Political and commercial elites and the development of the port of Rotterdam, 1824-1892* (Ongepubliceerde dissertatie, Princeton 1981; exemplaar aanwezig op GA Rotterdam).

Hoe was de vereniging samengesteld naar *religieuze gezindte*? “Dat er door de katholieken van Nederland veel wordt gedaan of zelfs maar gevoeld voor dierenbescherming, valt sterk te betwijfelen, zoo niet te ontkennen”, schreef Th.H. van Oppenraay in 1922 ter inleiding van een brochure over *Katholieken en dierenbescherming*. De auteur van het boekje, kapelaan A.J. Schaars, was van mening dat “zeer vele, ja het gros der Katholieken, hun sympathie van de Dierenbescherming hebben afgewend”³³. Of dit werkelijk zo was, is op grond van de ledenlijsten van de vereniging niet direct vast te stellen; de geloofsovertuiging van de leden staat er niet in vermeld. Maar gezien het betrekkelijk kleine ledental in Limburg, Noord-Brabant en Twente is het niet onwaarschijnlijk, dat katholieken binnen de Nederlandsche Vereeniging inderdaad ondervertegenwoordigd waren. De afdelingen die voor de Eerste Wereldoorlog bezuiden de Moerdijk bestonden, waren bovendien allemaal gevestigd in garnizoensplaatsen (Breda, Maastricht, Bergen op Zoom, Den Bosch), waar dus juist concentraties van niet-katholieken te vinden waren. Militairen speelden hierin een prominente rol. De eerste voorzitter van de afdeling Breda bijvoorbeeld was een luitenant-kolonel. De stichter en eerste secretaris van de afdeling Maastricht was luitenant der infanterie H.L.V.E. Salomon; toen hij in 1881 werd overgeplaatst naar Den Haag, werd hij als secretaris opgevolgd door luitenant der infanterie A.A. Russer. Voorzitter was een kolonel buiten dienst. Het initiatief tot de oprichting van de afdeling Bergen op Zoom werd genomen door “de warme dierenvriend” C.A. Vieweg, kapitein der infanterie. Hij kreeg onder meer steun van een infanterie-luitenant, een luitenant-kolonel der infanterie, een militair apotheker (die secretaris werd) en een oud-KNIL-majoor (die het voorzitterschap op zich nam)³⁴.

Volgens Schaars was de reden voor de afkeer van de katholieken dat voor hen “al te eenzijdig het licht (...) gevallen is op afkeurenswaardige excessen”³⁵. Wanneer dit de enige reden was geweest, dan zou men verwachten dat katholieken hun eigen vereniging hadden gevormd of althans boeken, artikelen of pamfletten hadden geschreven die zich niet uitsluitend tegen “afkeurenswaardige excessen” richtten. Maar een aparte katholieke vereniging van dierenbeschermers heeft niet bestaan; zelfs de Franciscanen zagen hier

33. A.J. Schaars, *Katholieken en dierenbescherming. Een beschouwing over de katholieke beginselen omtrent de verhouding tusschen mensch en dier* (Utrecht/Nijmegen 1922), ‘Ter inleiding’, 6.

34. *Androcles* 13 (1881), 73; *id.* 16 (1884), 81-83, 175; *Jaarverslag NVBD* 1881, 16. De cavalerie kwam kennelijk niet opdagen. De reden was misschien, dat de neiging, dieren te beschermen, minder groot werd naarmate dieren meer als gebruiksvoorwerp dienden. Vgl. de bevindingen van Boon bij zijn enquête naar de houding van verschillende groepen Nederlanders tegenover dieren, in: *Nederlands diererecht*, 306 en 312: veehouders voelen het minst voor beschermende maatregelen.

35. Schaars, *Katholieken en dierenbescherming*, 6. Incidentele aanwijzingen voor fricties tussen katholieken en dierenbeschermers in: *Androcles* 14 (1882), 71, en *Jaarverslag NVBD* 1881, 17 (over de kwestie, of dieren een onsterfelijke ziel hebben).

geen taak voor zich weggelegd. En Van Oppenraay erkende in 1922: “het is ons niet mogelijk ook maar één enkel boek of brochure in het Nederlandsch geschreven te noemen, welke de quaestie der dierenbescherming systematisch uiteenzet en belicht”³⁶.

Een soortgelijke situatie bestond lange tijd ook bij de drankbestrijding. Maar op dat gebied waren de activiteiten rond de eeuwwisseling plotseling sterk toegenomen. Tienduizenden katholieken sloten zich aaneen in ‘drankweer’-verenigingen; er ontstond een stroom van publicaties over het vraagstuk. Het initiatief tot deze ‘mobilisatie’ ging uit van de elite onder het katholieke volksdeel³⁷. Dat die elite niet dezelfde daadkracht toonde inzake de dierenbescherming, zou misschien verklaard kunnen worden uit de afwijkende samenstelling van de belangrijkste organisatie die op dat terrein actief was. Bij de drankbestrijding werd, rond het jaar 1900, ook van niet-katholieke kant, alles in het werk gesteld om de aanhang uit te breiden tot brede lagen van de bevolking. Voor de katholieke elite was het dus wenselijk, op dit gebied een eigen organisatiekader en ideologie te scheppen teneinde de leiding over ‘haar’ volksdeel te behouden³⁸. Bij de dierenbescherming was zo iets niet nodig. Zij bleef immers vooral een zaak van elites: van aristocraten, academici, handelaren, financiers, legerofficieren en vrouwen uit de burgerij. Zodoende raakte de dierenbescherming niet verzuild.

Doel en middelen

Voor de rechtvaardiging van het ideaal dat de dierenbeschermers nastreefden werden religieuze argumenten niet ongebruikt gelaten, maar essentieel waren ze niet. Dieren hadden “ontwifelbaar recht” op bescherming, poneerden de vier dierenbeschermersverenigingen in 1869; dat recht was uitgegaan “van den Hoogsten Wetgever”. Maar tegelijk wezen zij erop dat een betere behandeling van dieren “in hooge mate bevorderlijk (was) aan de zedelijkheid en de materiele welvaart der natie”. De Bossche dierenbeschermers schreven in 1885 dat de dierenbescherming een zaak was die los stond van “dogma, geloofsbelijdenis of woonplaats”; zij was eenvoudig een menselijke plicht. Secretaris Salomon van de Nederlandsche Vereeniging meende dat dierenbescherming “geene zaak (...) (was) tot eene bijzondere godsdienst behoorende, maar waar alle menschen samen kunnen gaan”. En de oprichtster van *Androcles*, mevrouw Van Manen-Thesingh gaf op de vraag “wat wij, dieren-

36. Schaars, *Katholieken en dierenbescherming*, ‘Ter inleiding’.

37. G. Brom, *Alfons Ariëns* (Amsterdam 1941), dl. I, 427-481, idem, *De nieuwe kruistocht. Drankweergeschiedenis van Roomsche Nederland* (1909), passim.

38. Vgl. S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat* (Nijmegen 1983), 319. De aparte vereniging in Limburg, die vanaf omstreeks 1908 actief was (zie noot 23), sloot zich nota bene in 1921 bij de Nederlandsche Vereeniging aan, zie ARA Coll. Van Poelgeest nr. 105, *85 Jaar dierenbescherming* (brochure), 2.

beschermers, willen” het antwoord: “‘t geen God ons voorschrijft, de rechtvaardigheid ons gebiedt, de menselijkheid van ons verwacht”³⁹. Maar niet iedere mens wist vanzelf wat zijn plicht was tegenover zijn dierlijke medeschepselen. Die kennis was alleen aanwezig bij de ‘beschaafde kringen’, zo vonden de dierenbeschermers. De meeste mensen misten dat normbesef: zij moesten nog beschaving leren⁴⁰. Bij hun beschavingsoffensief maakten de dierenbeschermers van twee soorten middelen gebruik: “het opwekken ten goede van de welgezinden” en “het bedwingen van het kwaad bij den onwilligen”⁴¹.

Het ‘opwekken’ van volwassenen gebeurde door brochures, lezingen, aanplakbiljetten met vermanende spreuken, zoals de bekende leus (rondom 1900 gelanceerd): “Behandel de dieren met zachtheid, spaar de vogels”⁴². Ook de jeugd werd bewerkt. De activiteiten begonnen omstreeks 1870 met de oprichting van kinderverenigingen ter bescherming van dieren. Rond de eeuwwisseling hebben de dierenbeschermers gedaan gekregen dat de propaganda voor hun zaak op de scholen zelf kon plaatsvinden, dankzij de medewerking van talrijke onderwijzers en de schoolinspectie⁴³.

Voor het “bedwingen van het kwaad bij den onwilligen” volgden de dierenbeschermers een andere weg. Om te beginnen probeerden ze te bereiken dat mishandeling van dieren *als zodanig* strafbaar werd gesteld. Toen de eerste Nederlandse verenigingen voor dierenbescherming werden opgericht bestond er hier te lande nog geen enkele rijkswet die het mishandelen van dieren verbood. De situatie in Nederland was op dit punt slechter dan in andere landen van Europa, uitgezonderd Portugal, Italië, Turkije en Spanje. De leemte in de nationale wetgeving werd slechts voor een klein deel gecompenseerd door verordeningen van lagere overheden. Voor zover hierin iets omtrent de mishandeling van dieren werd bepaald, ging het om specifieke misbruiken, niet om de mishandeling van dieren *als zodanig*⁴⁴. In 1845 werd bijvoorbeeld door de Staten van het Hertogdom Limburg verordonneerd dat “bij geene gelegenheid het werpen, slaan of hoofd aftrekken van dieren, zoals

39. *Wetten, besluiten, verordeningen*, VII; *Androcles* 14 (1882), 14; *id.* 18 (1886), 19; *id.* 12 (1880), 2.

40. De termen ‘beschaafd’ en ‘beschaving’ – met de connotaties ‘matigheid’, ‘zedelijkheid’ en ‘zelfbeheersing’ – komen doorlopend in de publicaties van dierenbeschermers voor, zie onder meer: *Androcles* 4 (1872), 18; *id.* 6 (1874), 109, 203; *id.* 7 (1875), 8, 83; *id.* 9 (1877), 106; *id.* 11 (1879), 1-8; *id.* 14 (1882), 11, 71; *id.* 15 (1883), 6; *Jaarverslag NVBD* 1878, 108; *id.* 1890, 29; *id.* 1893, 46.

41. *Jaarverslag NVBD* 1880, 2. Deze dubbele strategie werd al uiteengezet in *Jaarverslag NVBD* 1867, 47-55.

42. Zie bijvoorbeeld: *Jaarverslag NVBD* 1869, 47-48; *id.* 1873, 35-55; *id.* 1900, 11-13 en *Androcles* 19 (1887), 34.

43. *Jaarverslag NVBD* 1867, 47-55; *id.* 1869, 49-59; *id.* 1897, 8, 10 en 26-27; *id.* 1905, 69; *Jaarverslag afdeling Rotterdam* 1900, 6.

44. De *Code Pénal* had dierenmishandeling alleen strafbaar gesteld vanuit het oogpunt van bescherming van het eigendom, zie Offerhaus, *Dierenmishandeling*, 4-5.

kalkoenen, ganzen, eendvogels, hanen of ander gedierte, op openbare of anders zichtbare plaatsen, of in plaatsen, welke voor het publiek toegankelijk zijn, vermogen te geschieden, anders dan na dat de daartoe te bezigen dieren vooraf zullen zijn gedood”⁴⁵. Soortgelijke verordeningen waren overigens tussen het eind van de zestiende eeuw en het midden van de negentiende ook op verschillende plaatsen in Holland tot stand gekomen⁴⁶.

Om het doel van de algemene strafbaarstelling te bereiken hebben de dierenbeschermers alle mogelijke formele middelen gebruikt die verenigingen aan het eind van de negentiende eeuw ter beschikking stonden, uitgezonderd dat van de massa-demonstratie of protestvergadering. Telkens weer werden de autoriteiten via brieven, petities en adressen aan de belangen der dieren herinnerd.

De acties begonnen op lokaal niveau. Het doel was, in politieverordeningen een bepaling tegen het mishandelen van dieren te laten opnemen. Maar spoedig werden ook op landelijk vlak activiteiten ontplooid. In het jaar 1869 maakten de verenigingen van Den Haag, Utrecht, Rotterdam en Amsterdam samen een witboek, waarin een overzicht werd gegeven van de bestaande wetten, besluiten en verordeningen inzake dierenmishandeling die in verschillende staten van Europa, Azië en Afrika van kracht waren. Dit werkstuk werd opgedragen aan Koning Willem III⁴⁷. Vijf jaar later bereikte de nationale campagne een hoogtepunt. De verenigingen uit Haarlem, Den Haag en Amsterdam stuurden toen ieder een adres naar de volksvertegenwoordiging waarin om invoering van een strafbepaling werd gevraagd. Vijfhonderd notabelen uit Rotterdam betuigden hun adhesie. Een petitie van dezelfde strekking, gericht aan de Koning, werd ondertekend door tientallen dames uit Leiden, Arnhem en Den Haag, onder wie bijna alle namen van “Geldersche en Hollandsche oud-adellijke geslachten waren vertegenwoordigd”⁴⁸. Tegelijkertijd werd enige druk van buitenaf uitgeoefend. Op voorstel van de secretaris van de Haagse vereniging, mr. J.E.C. van Manen, stuurde het internationale congres van dierenbeschermers te Londen een brief aan de Nederlandse koning met het verzoek, hier te lande – net zoals elders in Europa – dierenmishandeling bij de wet strafbaar te stellen⁴⁹.

45. *Provinciaal blad Limburg* 1845, nr. 102, 4-5.

46. *Handvesten ofte privilegiën en de octroyen mitsgaders willekeuren, costumen, ordonnantien en handelingen der stad Amstelredam* (Amsterdam 1748), dl. 3, 1034, 1035-1037 (Amsterdam 1571, 1675, 1689); Gemeentearchief Rotterdam, Oud Stadsarchief nr. 491 f. XXVIII; nr. 510, 14-16, 83-84 (Rotterdam ca. 1550, 1719 2x); nr. 499, 59-60 (Schieland 1702); A.Th. van Deursen, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw*. Dl. 3 *Volkskultuur* (Assen/Amsterdam 1978), 50 (Rijnland 1584); W.J. Gorter, ‘Zaanse keuren’, *De Zaende* 6 (1951), 72-73, 113 (Westzaandam ca. 1650, 1713); H. Zwaagdijk, ‘Katknuppelen’, *De Speelwagen* 9 (1954), 167 (Waterland 1746).

47. *Wetten, besluiten, verordeningen*, VII-VIII.

48. *Androcles* 6 (1874), 33, 85-86, 149; *Jaarverslag NVBD* 1873, 35-40; *id.* 1874, 28. Over het aandeel van de aristocratie ook: *Jaarverslag NVBD* 1876, 81.

49. *Androcles* 6 (1874), 208-210; *Jaarverslag NVBD* 1874, 32-37.

In hoeverre deze papieren campagne kracht werd bijgezet door pressie langs informele weg, is niet precies vast te stellen. Het is wel waarschijnlijk dat dat gebeurde. De kanalen waren immers beschikbaar. Van de gemeenteraad van Rotterdam, bijvoorbeeld, kan in de jaren tachtig één derde deel als een potentiële 'lobby' van de dierenbeschermers worden bestempeld. Dertien van de 39 raadsleden komen namelijk ook voor op de ledenlijst van de Nederlandsche Vereeniging. Verder telde de vereniging drie van de vier wethouders en de burgemeester zelf, mr. J.A. Vening Meinesz, onder haar aanhangers⁵⁰. Rotterdam is geen uitzondering geweest. Onder de zes oprichters van de vereniging was immers ook al één lid van de Haagse gemeenteraad; had de eerste bijeenkomst trouwens niet plaatsgevonden in het Raadhuis van de Residentie? In de loop van de tijd traden verschillende burgemeesters als lid toe: in 1876 bijvoorbeeld die van Numansdorp, Harlingen en Leeuwarden en in 1895 zelfs acht tegelijk uit het midden van het land – zij vormden, met 27 andere personen, de kern van de nieuwe afdeling Gooi- en Eemland⁵¹. In het begin van de jaren zeventig had een bestuurslid van de Haagse vereniging, jonkheer F. de Casembroot, zitting in de Tweede Kamer. De Minister van Justitie die rondom 1880 verantwoordelijk was voor het totstandkomen van het Wetboek van Strafrecht, mr. A.E.I. Modderman, had een paar jaar tevoren het voorzitterschap van de Leidse vereniging tot bescherming van dieren vervuld⁵².

Wanneer het eerste doel: de algemene strafbaarstelling was bereikt, gingen de dierenbeschermers druk uitoefenen om te zorgen dat aan de nieuwe bepalingen inderdaad de hand werd gehouden. Dat was namelijk niet vanzelfsprekend. Volgens schrijvers in *Androcles* was menig politieagent geneigd, dierenmishandeling door de vingers te zien; verbaliseren zou maar moeilijkheden met het publiek opleveren⁵³. De politie, redeneerden de dierenbeschermers, moest dus hulp krijgen bij de uitvoering van haar taak. Om te beginnen loofde men voor elk concreet resultaat in de strijd tegen dierenmishandeling een beloning uit. Iedere agent die een proces-verbaal wegens dierenmishandeling opmaakte, kon op een geldelijke beloning van minstens één gulden uit de kas van de dierenbescherming rekenen, mits op het verbaal een veroordeling volgde. De praktijk werd in 1865 in Den Haag geïntroduceerd. Dierenbeschermers elders namen het voorbeeld over. De uitbetaling gebeurde volstrekt openlijk. Agenten werden met naam en toenaam (en ontvangen bedrag) in de

50. Dat blijkt bij vergelijking van de ledenlijst van de afdeling Rotterdam uit 1888 (in: *Jaarverslag NVBD* 1888), het adresboek van Rotterdam over 1887/1888 en het *Verslag omtrent ... Rotterdam over het jaar 1887*.

51. Gegevens over burgemeesters of gemeenteraadsleden die tegelijk lid waren van dierenbeschermersorganisaties in: *Jaarverslag NVBD* 1876, 15 en 21; *id.* 1895, 16; *Androcles* 10 (1878), 108.

52. *Jaarverslag NVBD* 1870, 44-47; *Androcles* 8 (1876), 82.

53. *Androcles* 4 (1872), 70-71; *id.* 8 (1876), 180; *id.* 10 (1878), 36.

jaarverslagen van de vereniging vermeld⁵⁴. Binnen het politieapparaat heeft de praktijk, voor zover valt na te gaan, slechts zelden aanleiding tot discussie gegeven⁵⁵. De materiële prikkel heeft de zintuigen der agenten aanmerkelijk gescherpt. In de jaren zeventig en tachtig betaalden de Haagse dierenbeschermers jaarlijks aan enkele tientallen politiemensen beloningen uit. Toen de afdeling Zeeland het stelsel rond de eeuwwisseling overnam, steeg het aantal veroordelingen vanwege dierenmishandeling van acht in 1899 tot twintig in 1900. Het omgekeerde effect deed zich voor in Rotterdam, toen in 1888 de praktijk tijdelijk werd afgeschaft: het aantal verbalen daalde sterk, veroordelingen kwamen bijna niet meer voor⁵⁶.

Een andere methode die door de dierenbeschermers werd toegepast om de politie bij te staan, was de aanstelling van eigen veldwachters die van de overheid de bevoegdheid kregen, proces-verbaal op te maken. Deze functionarissen werkten in loondienst van de Nederlandsche Vereeniging. Zij werden van uniformen en andere uitrusting voorzien en ontvingen soms kleine beloningen voor processen-verbaal die tot een veroordeling hadden geleid. De eerste veldwachter werd aangesteld in 1876⁵⁷. Zijn werkteerrein omvatte Den Haag en directe omgeving. Aanvankelijk leverde deze éénmans particuliere bewakingsdienst een grotere bijdrage aan de handhaving van de verordeningen inzake dierenmishandeling dan de hele reguliere Haagse politiemacht bij elkaar. In 1877 sprak het Haagse kantongerecht 138 vonnissen uit vanwege mishandeling van dieren. In 91 gevallen was de zaak begonnen met een verbaal van de veldwachter; de overige veroordelingen waren een gevolg van de inspanningen van de gewone agenten. Daarna zijn de verhoudingen veranderd. Voor 1879 waren de cijfers respectievelijk: 302, 150 en 152, en voor 1884: 79, 21 en 58⁵⁸. Vanaf de jaren tachtig nam het aantal veldwachters van de vereniging geleidelijk toe. Elke afdeling die het zich kon veroorloven stelde haar eigen *full time* dierenbeschermers aan. De functionarissen hadden overigens naast een repressieve ook een preventieve taak. Zij moesten aan volksovoeding doen. De veldwachter was “niets minder dan een vertegen-

54. ARA Coll. Van Poelgeest nr. 105, typescript Van Nieuwenhuijsen, 2-3; *Jaarverslag NVBD* 1867, 10, en verder passim.

55. In de *Nederlandsche Politiegids* werd twee keer kritiek geuit. De eerste keer (in 1886) werd opgemerkt dat de premies de agenten in verzoeking zouden brengen, met als gevolg dat zij door het publiek gehaat zouden worden. De tweede maal (in 1888) werd betoogd dat agenten louter uit plichtsgevoel moesten handelen, zie *Androcles* 19 (1887), 14-15, en *id.* 20 (1888), 61. Niettemin bleef de praktijk tot de Eerste Wereldoorlog bestaan, zie R.A. Klerck, ‘Na 32 jaren’, *Androcles* 48 (1916), 72. Het premiestelsel kan overigens niet het optreden van de Amsterdamse agenten tegen het palingtrekken in juli 1886 verklaren. De Amsterdamse dierenbeschermingsvereniging zat te krap bij kas om beloningen uit te keren; zij volstond met eervolle vermeldingen. Zie: Davids, ‘De Amsterdamsche dierenbeschermers’, 122-125.

56. *Jaarverslag NVBD* 1900, 60-61; *Androcles* 20 (1888), 61.

57. *Jaarverslag NVBD* 1876, 10.

58. *Androcles* 10 (1878), 10; *Jaarverslag NVBD* 1879, 37; *id.* 1884, 32.

woordiger, eene verpersoonlijking der Ver(eeniging) bij de lagere klassen”, merkte in 1877 het bestuur van de Haagse vereniging op, niet lang nadat de eerste aanstelling een feit was geworden⁵⁹.

Verder zijn er ook verenigingsleden geweest die in eigen persoon gingen meehelpen, de taak van de politie uit te voeren. Het initiatief hiertoe kwam opnieuw uit Den Haag. In 1876 vroegen, en kregen, enkele bestuurders en leden zelf de officiële bevoegdheid van rijksveldwachter. Wanneer zij een geval van dieren mishandeling constateerden, mochten zij dus proces-verbaal opmaken. Het voorbeeld van de Hagenaars werd op andere plaatsen nagevolgd. De clou van deze handelwijze lag hierin, dat de heren niet als veldwachters herkenbaar waren. Zij hadden immers geen uniform aan. Het hoofdbestuur sprak daarom van een “middel van zeer grooten moreelen invloed, daar hij, die een dier wil mishandelen, in elken heer een Rijksveldwachter kan onderstellen”⁶⁰.

Vormden de dierenbeschermers dan steeds een gesloten front? Niet in alle opzichten. Toen de strafbaarstelling in 1880 eenmaal in de nationale wetgeving was opgenomen, ontstond onenigheid over de verder te volgen koers. De nieuwe bepalingen hielden namelijk nog niet in dat iedere handeling die voor dierenbeschermers als ‘mishandeling’ gold een strafbaar feit opleverde. Honden als trekdieren gebruiken, bijvoorbeeld, was niet verboden. Vivisectie bleef toegestaan; er bestond geen wettelijke regeling voor. Sommigen achtten deze toestand volstrekt onaanvaardbaar. Hier moest onmiddellijk iets aan gedaan worden, vonden zij. Een welsprekend exponent van deze lijn was luitenant Salomon, de oprichter van de afdeling Maastricht, die in 1881 lid werd van het hoofdbestuur in Den Haag en in 1882 Van Manen opvolgde als secretaris. In de jaren tachtig heeft hij een ware kruistocht tegen de vivisectie ondernomen. De vivisectie, vond hij, was “eene verfijnde wreedheid jegens dieren, gepleegd door wetenschappelijke mannen, die zich op hun hoog standpunt van beschaving durven beroemen”. De overheid diende iedere proef te verbieden die “voor de lijdende menschheid geen nut oplever(de)”⁶¹. Dat nut kon Salomon bijvoorbeeld niet ontdekken in het onderzoek van Louis Pasteur inzake honds dolheid. “Wij gaan wel zoover niet als Mr. Keuchenius, die reeds openlijk verkondigt dat Pasteur een *kwakzalver* is”, zo schamperde de luitenant in *Androcles*, “maar ontveinzen toch niet, dat sedert zijne inventie vrij wat meer hondjes dol schijnen te worden genoemd dan vroeger en deze kunstmatige vermeerdering van die ziekte, verhoogt bij ons althans niet het vertrouwen, in het belangeloos (naar wij hopen) streven van Pasteur (...) De fransche lucht schijnt voor de dieren al heel slecht te zijn; het is alsof Pasteur

59. *Jaarverslag NVBD 1877*, 37.

60. *Jaarverslag NVBD 1876*, 8-9; *id.* 1880, 47; vgl. ook *Androcles* 18 (1885), 103.

61. *Androcles* 15 (1883), 6-7; voor andere bijdragen van Salomon over de vivisectie, zie *Androcles* 14 (1882), 83-96, 105-123; *id.* 15 (1883), 49-53; *id.* 16 (1884), 9-13.

dolle honds bacteriën schept, die in dat vivisectieland ontstaan en zich van daar over de wereld verspreiden”⁶².

Maar het optreden van Salomon stuitte bij velen op grote weerstanden. De vivisectie werd “een twistappel in den boezem der Vereeniging”⁶³. Een deel van de leden meende dat men zich van elke bestrijding van deze praktijk moest onthouden. Anderen vonden dat wel degelijk naar beperking moest worden gestreefd, maar dan niet op de agressieve manier van Salomon. Die stijl dreigde nu juist het image van de vereniging te worden doordat de luitenant in het hoofdbestuur “vrijwel de alleenheerschappij (voerde)”. De kwestie begon tot opzeggingen te leiden⁶⁴. In de loop van 1884 kwam het conflict tot een uitbarsting. In januari traden twee nieuwe leden tot het hoofdbestuur toe, onder wie jhr. mr. R.A. Klerck, de zoon van een voormalige Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid⁶⁵. Klerck ontpopte zich spoedig als de grote tegenspeler van Salomon. Hij wilde terug naar de ‘tactvolle’ benadering van Van Manen, die de vereniging in het vorige decennium de nodige invloed had bezorgd. Salomon dolf het onderspit. Hij trad af als secretaris en verliet de vereniging. Nadat hij zijn opponent nog met enkele bijtende stukjes in *Androcles* had bestookt, en ook zijn gram op Pasteur cum suis had gehaald, verplaatste hij zijn beschavingsarbeid naar een ander terrein: de heropvoeding van jeugdige delinquenten⁶⁶. Het secretariaat werd overgenomen door Klerck, die het ambt kort daarna overdroeg aan de tweede man die in januari tot het bestuur was toegetreten: mr. R. baron Snouckaert van Schauburg. Hijzelf werd namelijk in 1885, net dertig jaar oud, tot voorzitter van de Nederlandsche Vereeniging benoemd. Die functie heeft hij tot 1916 bekleed⁶⁷.

Binnen het hoofdbestuur, dat vóór de Eerste Wereldoorlog praktisch uitsluitend uit de Haagse leden werd gerecruteerd, was Salomon met zijn militaire achtergrond in feite een atypische figuur. Klerck representeerde juist de milieus die onder de Haagse leden relatief sterk vertegenwoordigd waren en in het bestuur nog eens een extra zwaar gewicht hadden: dat van de aristocraten en dat van de academici. In de jaren zeventig werden steeds zes of zeven van de veertien of vijftien bestuursposten door leden van deze twee sociale groepen bezet. Anno 1890 hadden zij negen van de zestien zetels in

62. *Androcles* 18 (1886), 89.

63. *Jaarverslag NVBD* 1885, 10; *id.* 1886, 4; *id.* 1898, 17; Klerck, ‘Na 32 jaren’, 65-80, 85-110.

64. Klerck, ‘Na 32 jaren’, 89-90; *Jaarverslag NVBD* 1886, 4.

65. Klerck, ‘Na 32 jaren’, 89-90.

66. Over dit conflict: *Androcles* 16 (1884), 163-165, 173-174, 189; *id.* 18 (1886), 27-28; *Jaarverslag NVBD* (1884), 32 e.v.; *id.* 1895, 3-4; Klerck, ‘Na 32 jaren’, 68. Salomon werd directeur van het gesticht ‘De Kruisberg’.

67. Klerck, ‘Na 32 jaren’, 68-69; *Jaarverslag NVBD* 1884, 51; *id.* 1886, 4.

handen, in 1893 zelfs elf van de zeventien⁶⁸. Gedurende de groeifase na 1895 werd het aandeel van de aristocraten en academici onder de hoofdbestuur-leden iets geringer, maar bleef desondanks relatief groot: nog in 1914 werden vijf van de vijftien posten bekleed door personen met een academische of adellijke titel (predikaat) voor hun naam.

Onder het bewind van Klerck werd resoluut een reformistische koers gekozen, die tot op heden toe niet is verlaten. Als de belangen der dieren niet direct volledig beschermd konden worden, zo was de grondgedachte van dit beleid, dan maar geleidelijk en stukje bij beetje. Het streven moest zo diplomatiek mogelijk gepresenteerd worden. De vereniging diende geen opvattingen te verkondigen die onrealistisch waren, of niet aansloten bij wat de meerderheid van de dierenbeschermers vond. Het bestuur sprak zich dus wel uit voor een regeling van de vivisectie, maar pleitte niet voor een verbod. Afschaffing van het gebruik van honden als trekdieren achtte het wenselijk, maar vooralsnog onhaalbaar; voorlopig was het beter, excessen te bestrijden (zoals het inspannen van honden met een schouderhoogte van minder dan zestig centimeter, of het zitten van één of meer personen op de kar). Uitbreiding van de lijst der beschermde vogels zou pas gevraagd moeten worden als het moment gunstig was. Voor een beweging ter bescherming van vissen, verklaarde de voorzitter in 1894, was de "publieke opinie" in Nederland "nog niet rijp genoeg". De jacht bleef praktisch helemaal buiten schot⁶⁹.

Die politiek kon natuurlijk niet alle groepen binnen de dierenbeschermersbeweging bevredigen. Radicalen vonden hun opvattingen er verwaterd in terug. Het gevolg was, dat naast de Nederlandsche Vereeniging andere organisaties ontstonden die meer 'rechtzinnige' standpunten verkondigden. In 1890 werd bijvoorbeeld de *Nederlandsche Bond tot bestrijding der vivisectie* opgericht, die afschaffing van de vivisectie voorstond. Twintig jaar later kwam de *Anti-trekhondenbond* tot stand, die niets minder wenste dan dat iedere trekhond meteen werd uitgespannen⁷⁰. Het bestuur was zich deze consequentie van zijn beleid uitstekend bewust. Voorzitter Klerck erkende dat zulke aparte verenigingen reden van bestaan hadden. Waar het bestuur van de Nederlandsche Vereeniging de grootste gemene deler zocht, konden dit soort groepen ongeremd hun gang gaan. Om die reden heeft hij de oprichting van de Bond tot bestrijding der vivisectie zelfs "toegejuicht". Nieuwe verenigingen die zich louter *bescherming* van een of andere diersoort ten doel stelden – zoals de *Nederlandsche vereeniging tot bescherming van vogels*, die in 1898 ontstond uit de *Bond ter bestrijding eener gruwelmode* (opgericht in 1892) –

68. Gegevens over de samenstelling van het hoofdbestuur zijn ontleend aan de jaarverslagen van de vereniging.

69. Klerck, 'Na 32 jaren', 72-80, 85-108; *Androcles* 26 (1894), 83; *Jaarverslag NVBD* 1885, 10. De jacht werd wel in 1878 openlijk afgekeurd, zie *Jaarverslag NVBD* 1878, 29-30.

70. *Androcles* 22 (1890), 121-129; Klerck, 'Na 32 jaren', 78-79, 90; ARA Coll. Van Poelgeest nr. 630 en 633.

achtte hij daarentegen overbodig. Die taak werd volgens hem al voldoende vervuld door de Nederlandsche Vereeniging⁷¹.

De omstandigheid dat het beleid van de vereniging in feite werd vastgesteld door de leden in Den Haag, heeft op zichzelf nauwelijks problemen opgeleverd. Vóór de Eerste Wereldoorlog is het slechts een enkele keer voorgekomen dat een afdeling verkoos, zelfstandig te worden. In 1883 scheidten de Groningers zich af, in 1905 besloot de Amsterdamse Sophiavereniging de band die zij in 1887 met de Nederlandsche Vereeniging was aangegaan weer te verbreken en vijf jaar later vormde de afdeling Den Bosch een aparte organisatie⁷². Tussen de grootste afdelingen – die van Rotterdam en Gooi- en Eemland – en het hoofdbestuur in Den Haag hebben nooit conflicten bestaan. De behoefte om mee te spreken in het verenigingsbeleid is beperkt geweest. Tussen 1877 en 1886 zat formeel een vertegenwoordiger van Rotterdam in het hoofdbestuur; daarna kregen alle afdelingsvoorzitters het recht, als erelid met een adviserende stem, vergaderingen van dit college bij te wonen. Maar die representanten zijn, met uitzondering van de man uit Rotterdam tussen 1882 en 1886, zelden of nooit verschenen⁷³. Aan de andere kant beschikten de afdelingen sinds een statutenwijziging in 1886 – die op voorstel van Klerck was doorgevoerd – over betrekkelijk veel vrijheid. Bij die gelegenheid werd bepaald dat de afdelingen niet meer de helft, maar nog slechts een kwart van de contributies aan het hoofdbestuur moesten afstaan. De meeste bleven in gebreke. Het bestuur accepteerde dat⁷⁴. Feitelijk kwam er ook een soort arbeidsverdeling tussen hoofdbestuur en afdelingen tot stand. Het hoofdbestuur onderhield de internationale contacten en representeerde de vereniging tegenover de regering en de lokale overheid in Den Haag. Plaatselijke activiteiten werden geregeld door de afdelingen. Contacten met provinciale autoriteiten werden soms door het hoofdbestuur gelegd, soms door één of meer afdelingen.

De eerste grote crisis in de relatie tussen het hoofdbestuur en de afdelingen deed zich pas voor tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen het aandeel van de Haagse leden tot ongeveer 17% was gezakt en het aantal afdelingen gestegen tot zestien (tegen vijf of zes in de jaren tachtig). In 1916 besloten de afdelingen Zeeland, Breda, Nijmegen, Renkum en Deventer, die samen een even groot contingent vormden als Den Haag, uit de Nederlandsche Vereeniging te stappen. Het hoofdbestuur werd verweten, de algemene belangen op te offeren aan de Haagse. Vanuit Den Haag klonk even later de kritiek, dat het

71. Klerck, 'Na 32 jaren', 77-80, 90-91, 98-99; *Androcles* 24 (1892), 14-15; *Jaarverslag NVBD* 1898, 18.

72. *Androcles* 16 (1884), 51; *Jaarverslag NVBD* 1905, 23; *id.* 1910, 22.

73. Klerck, 'Na 32 jaren', 70; *Jaarverslag NVBD* 1877, 53; *Androcles* 10 (1878), 8. Volgens de statuten was het niet vereist, dat hoofdbestuursleden in Den Haag woonden.

74. Klerck, 'Na 32 jaren', 69-70. De statutenwijziging dateert van 22 mei 1886.

bestuur Haagse belangen opofferde aan de algemene⁷⁵. De crisis werd vrij snel opgelost. De constructie die werd gevonden is tot op de dag van vandaag blijven bestaan. De Hagenaars vormden een eigen afdeling. In het hoofdbestuur kregen naast Haagse, ook niet-Haagse leden zitting⁷⁶.

Resultaten

In hoeverre hebben de dierenbeschermers hun doel bereikt? Is het hele Nederlandse volk zich beschaafd tegenover dieren gaan gedragen? Om de uitkomst van hun offensief aan te geven, kan het beste een onderscheid worden gemaakt tussen de *formele* en de *feitelijke* resultaten. Formeel bekeken, is het peil van beschaving, volgens de normen die de dierenbeschermers zelf aanlegden, tussen 1864 en de Eerste Wereldoorlog zeker toegenomen. Het dierenbeschermingsrecht werd in die tijd immers sterk uitgebreid en verbeterd.

Op plaatselijk niveau heeft de gemeente Den Haag hierbij het voortouw genomen. In het jaar 1865 kwam in de politieverordening van de Residentie een bepaling te staan die het openbaar mishandelen van dieren verbood. Voor het eerst werd dus mishandeling van dieren *als zodanig* strafbaar gesteld. Amsterdam volgde korte tijd later. In 1870 werd de politieverordening van de hoofdstad uitgebreid met een artikel dat verbood, dieren "op eenige wijze" te mishandelen. Begin 1879 nam ook de Rotterdamse gemeenteraad een bepaling aan welke dierenkwelling strafbaar stelde; de strafbepaling gold voor die gevallen, waarin de kwelling 'in het openbaar' 'uit moedwil' gebeurde⁷⁷. De trend bleef niet tot de drie grote gemeenten beperkt. Soortgelijke algemene verordeningen kwamen ook tot stand in steden van kleinere omvang, zoals Haarlem, Arnhem en Leeuwarden, en zelfs in plattelandsoorden als Monster, Koudekerk, Steenwijk en Aardenburg. Bovendien gingen, vanaf de jaren zeventig, talrijke gemeenten ertoe over om maatregelen te treffen met een meer specifiek karakter; deze hadden onder meer betrekking op het gebruik van hondekarren, op het vervoer van vee, de behandeling van paarden en het houden van dierenkwellende vermaken⁷⁸. Ook van provinciale instanties kregen de dieren meer bescherming. In Limburg werd de ordonnantie van

75. Klerck, 'Na 32 jaren', 71; *Jaarverslag NVBD* 1916, 4, 157.

76. *Jaarverslag NVBD* 1916, 73; *id.* 1917, 22. Aan het eind van de Eerste Wereldoorlog had de vereniging het ledenverlies als gevolg van de afscheiding meer dan goedgemaakt, zie *Jaarverslag NVBD* 1918/1919.

77. *Androcles* 2 (1870), 54; *id.* 10 (1878), 108, 188-190; *id.* 11 (1879), 41; *Jaarverslag NVBD* 1877, 67 (art. 89); *id.* 1889, 4; J. ter Gouw, *De volksvermaken* (Haarlem 1871), 356 (noot). Het voorstel, de bepaling in de Rotterdamse politieverordening op te nemen, werd ingediend door de gemeenteraadsleden Mees, Muller en De Monchy, die tevens lid waren van de Nederlandsche Vereniging.

78. Zie het overzicht in: *Jaarverslag NVBD* 1877, 67-78, en verder: *Jaarverslag NVBD* 1879, 2; *Androcles* 10 (1878), 111-112, 136-137; *id.* 11 (1879), 40, 143; *id.* 12 (1880), 172.

1845, waarbij “het werpen, slaan of hoofd aftrekken van dieren (...) op openbare plaatsen of anders zichtbare plaatsen, of in plaatsen, welke voor het publiek toegankelijk zijn (...) anders dan nadat de daartoe te bezigen dieren vooraf zullen zijn gedood”, aanzienlijk verscherpt. Vanaf 1864 waren de vermaken helemaal verboden. Tegelijkertijd werd ook het organiseren van hanengevechten strafbaar gesteld. De hele bepaling werd in 1878 opnieuw uitgevaardigd en tevens uitgebreid met een verbod op het houden van gevechten tussen honden en dassen⁷⁹. De bemoeienis van andere provincies betrof vooral de kwestie van de trekhonden. Groningen besloot in de jaren zestig, het aanspannen van honden als trekdieren helemaal te verbieden. Zuid-Holland en Utrecht stelden in de jaren negentig voor de behandeling van deze beesten bepaalde voorschriften vast. Noord-Holland volgde in 1905, Zeeland een jaar later⁸⁰.

De eerste stap naar een nationale wetgeving inzake dierenbescherming werd gezet in het jaar 1874. De conservatieve Minister van Binnenlandse Zaken, J. Heemskerk, sprak zich uit voor de strafbaarstelling van mishandeling van dieren. De Tweede Kamer ging met die opvatting akkoord. Deze principiële keuze van regering en parlement kwam tot stand tijdens de voorbereiding van de *Wet tot vaststelling van bepalingen en het voorkomen van hondsdoelheid*. Daardoor is het mogelijk geworden dat in de wet (die in juni 1875 in het Staatsblad verscheen) een artikel werd opgenomen dat het opzettelijk mishandelen van een hond of een kat strafbaar stelde⁸¹. Een aanzienlijke uitbreiding van de bescherming betekende de *Wet van 25 mei 1880 tot bescherming van diersoorten nuttig voor landbouw en houtteelt* en het K.B. van 25 augustus 1880, dat aan deze wet uitvoering gaf. Hierbij werden een klein aantal zoogdiersoorten plus enkele tientallen vogelsoorten officieel beschermd verklaard, hetgeen inhield dat exemplaren van deze soorten niet gevangen, gedood, vervoerd, verkocht, gekocht, afgeleverd of in voorraad mochten worden gehouden⁸². Op 3 november 1880 keurde de Tweede Kamer twee bepalingen goed die een nog ruimere strekking hadden. Het betrof de artikelen 254 en 455 van het *Wetboek van Strafrecht*, dat de oude *Code Pénal* zou gaan vervangen. Het artikel 455, gerangschikt onder het gedeelte ‘overtredingen’, bevatte een aantal bepalingen omtrent de behandeling van trek- en lastdieren; op grond hiervan konden misbruiken met trekhonden enigszins bestreden worden. Het artikel 254, dat in het gedeelte

79. *Provinciaal Blad Limburg* 1864 nr. 77, 59-60; *id.* 1878 nr. 89.

80. *Jaarverslag NVBD* 1867, 33; *id.* 1895, 8; *id.* 1896, 5; Klerck, ‘Na 32 jaren’, 76-77. Exemplaren van de reglementen van Noord-Holland en Zeeland in: ARA Coll. Van Poelgeest nr. 374 en 633.

81. *Handelingen Tweede Kamer* 1874/1875, 1395 (21 mei 1875) (art. 7); Bijlage nr. 65, 8 (3 december 1874) (art. 9); *Staatsblad* 1875 nr. 110; *Jaarverslag NVBD* 1875, 3

82. *Staatsblad* 1880 nr. 89 en 164. Commentaar hierop in: *Androcles* 12 (1880), 108-109, 173-177 en *Jaarverslag NVBD* 1880, 10-14.

'misdrijven' werd opgenomen, bepaalde dat 'mishandeling van een dier' gestraft kon worden met een geldboete of gevangenisstraf. Hiermee werden dus alle dieren, in het hele rijk, onder wettelijke bescherming gebracht. Het wetboek werd op 1 september 1886 van kracht⁸³. Daarna werd de wetgeving vóór de Eerste Wereldoorlog nog op verschillende punten aangevuld. De *Trekhondenwet* van 1910 bracht een gedetailleerde regeling inzake het gebruik van honden als trekdieren. De *Vogelwet* van 1912 plaatste vrijwel alle vogelsoorten onder wettelijke bescherming. In de *Nuttige dierenwet* van 1914, die voortkwam uit de wet van 25 mei 1880, werd bepaald dat beschermende voorschriften konden worden gemaakt voor nuttige dieren waarvan het vangen of doden de belangen van land-, tuin- of bosbouw bedreigt⁸⁴.

Van alle resultaten die op juridisch terrein werden bereikt, was in de ogen van de dierenbeschermers de goedkeuring van artikel 254 van het Wetboek van Strafrecht in 1880 verreweg het belangrijkste. Daarmee werd immers vastgelegd dat in Nederland dierenmishandeling *als zodanig* voortaan als een strafbaar feit werd beschouwd. Op dat punt was de achterstand met het buitenland dus ingehaald. De aanvaarding in het parlement werd door de dierenbeschermers als een historische overwinning gevierd. Minister Modderman, die het ontwerp had verdedigd, kreeg later een marmeren pendule aangeboden, voorzien van een zilveren plaat waarop in gulden letters de inscriptie was aangebracht: "Huldeblijk van de Nederlandsche Vereeniging tot Bescherming van Dieren (beschermheer Z.M. de Koning) aan Zijne Excellentie Mr. A.E.I. Modderman, Minister van Staat, Oud-Minister van Justitie"⁸⁵.

De uitbreiding van de juridische bescherming kan zeker voor een deel op het conto van de georganiseerde dierenbeschermers worden geschreven. Er heeft onmiskenbaar een relatie bestaan tussen de uitbreiding van de overheidsbemoeienis en de activiteiten van deze beweging. Op de eerste plaats is er een geografische samenhang vast te stellen. De gemeenten waar vóór 1880 de meest vergaande overheidsmaatregelen inzake dierenmishandeling werden genomen, waren voor het merendeel juist die plaatsen waar organisaties van dierenbeschermers actief waren (onder andere door middel van petitie's en brieven aan overheidsinstanties), plaatsen in de directe omgeving daarvan en/of plaatsen waar leden van dierenbeschermersorganisaties zitting hadden in de gemeenteraad of een burgemeesterspost bezetten⁸⁶. Voorbeelden zijn resp.

83. *Staatsblad* 1881 nr. 35, *id.* 1886 nr. 64. Commentaar hierop in: *Androcles* 12 (1880), 179-185 en *Jaarverslag NVBD* 1880, 2-10.

84. *Staatsblad* 1910 nr. 203 (uitgewerkt in 1911 nr. 45, 1912 nr. 303).

85. *Jaarverslag NVBD* 1880, 2-10; *Androcles* 12 (1880), 179-185; *id.* 16 (1884), 66.

86. Een overzicht van de lokale verordeningen in: *Jaarverslag NVBD* 1877, 67-77; zie ook noot 77 over de maatregelen in Rotterdam en noot 51.

Den Haag, Loosduinen en Leeuwarden. Meermalen kan er ook een chronologische samenhang worden gevonden. In Den Haag, Amsterdam en Haarlem, bijvoorbeeld, werden kort nadat daar een organisatie van dierenbeschermers was opgericht de eerste politiebepalingen inzake dierenmishandeling uitgevaardigd. Bij de ontwikkeling van de rijkswetgeving is er eveneens een verband met de activiteiten van de dierenbeschermers te constateren. Regering en parlement deden hun principiële keuze voor de strafbaarstelling van dierenmishandeling precies op het moment dat de campagne van de dierenbeschermers die op dit doel was gericht haar hoogtepunt bereikte. In het kamerdebat heeft Minister Heemskerk hier ook naar verwezen⁸⁷. Toen de bepalingen in het Wetboek van Strafrecht in behandeling kwamen, bracht de secretaris van de Nederlandsche Vereeniging nog enkele voorstellen voor redactionele wijzigingen naar voren die door de minister en het parlement werden overgenomen⁸⁸.

Maar de dierenbeschermers waren verre van almachtig. Nauwelijks was het Wetboek van kracht geworden of ze kregen een bittere teleurstelling te verwerken. De Hoge Raad verkoos namelijk, het begrip 'mishandeling van een dier' zeer beperkt te interpreteren. Van 'mishandeling' was volgens het college alleen sprake, als een dier *met opzet* wreed werd behandeld en de wreedheid *een doel op zichzelf* was, en niet slechts een *middel* tot een redelijk doel. De eerste uitspraak in die zin deed de Raad in oktober 1887. De gerechtshoven en de rechtbanken volgden meestal dezelfde lijn. Maar 'opzet' viel lastig te bewijzen. In feite was het dus heel moeilijk, personen op grond van artikel 254 te veroordelen⁸⁹. De marmeren pendule bleek vergeven voor een dode mus. En helaas – lokale of provinciale verordeningen boden niet vaak uitkomst. Toen de algemene strafbaarstelling eenmaal in het wetboek was opgenomen, waren in allerlei plaatsen de bepalingen inzake dierenmishandeling weer uit de verordeningen verwijderd⁹⁰. Het duurde tot 1920 vóór de tekst in het wetboek op dit punt werd gewijzigd – hoewel de man die ten tijde van de uitspraak van de Hoge Raad als Minister van Justitie fungeerde een oud-lid van het hoofdbestuur van de Nederlandsche Vereeniging was. Aan de herziene bepalingen werd overigens opnieuw een enge interpretatie gegeven⁹¹.

87. *Handelingen Tweede Kamer 1874/1875*, 1395.

88. *Androcles* 12 (1880), 53-56, 179-185; *id.* 32 (1900), 84-85; *Jaarverslag NVBD 1880*, 4-8. De vereniging stelde voor, de zinsnede: "Hij die opzettelijk een dier wreed mishandelt" te vervangen door: "Hij die een dier mishandelt". Niettemin volgde de Hoge Raad later *feitelijk* de eerste redactie!

89. Semplonius, *Dierenmishandeling*, 108-110, 117; Boon, *Nederlands dierenrecht*, 118.

90. *Jaarverslag NVBD 1889*, 6-8; *id.* 1890, 22; *id.* 1892, 33; *id.* 1895, 28-29; *id.* 1913, 9; *Androcles* 20 (1888), 31.

91. De minister was mr. M.W. baron Du Tour van Bellinchave; zie verder Boon, *Nederlands dierenrecht*, 120-122.

Bij de strijd tegen specifieke misbruiken hebben de dierenbeschermers vóór de Eerste Wereldoorlog evenmin die juridische garanties kunnen binnenhalen waar zij eigenlijk op uit waren. Het fenomeen trekhond zagen zij het liefst helemaal verdwijnen. Maar dat is vóór 1914 slechts op een paar plaatsen gebeurd. De meeste lokale en provinciale verordeningen, en later de *Trekhondenwet*, gingen niet verder dan het uitbannen van zekere excessen. De vivisectie werd nauwelijks aan beperkende bepalingen onderworpen, hoewel het hoofdbestuur van de Nederlandsche Vereeniging toch op reglementering van deze praktijk had aangedrongen en een deel van de dierenbeschermers zelfs volledige afschaffing bepleitte.

Wanneer het om de erkenning van principes ging kregen de dierenbeschermers dus makkelijk hun zin. Als het op de toepassing aankwam liep het offensief meestal vast. Dan waren namelijk vaak tegengestelde belangen in het geding. Een verbod op trekhonden, bijvoorbeeld, raakte rechtstreeks het bestaan van kleine ondernemers als melkslijters en melkveehouders; die hadden de dieren immers nodig om hun waren te vervoeren. Dat argument werd expliciet gebruikt om de terughoudendheid in het overheidsbeleid ten aanzien van trekhonden te rechtvaardigen⁹². Verwonderlijk is deze opstelling niet. Omstreeks 1910 werd het totaal aantal trekhonden in Nederland op 80.000 geschat. Achter die menigte honden, kan men vermoeden, stonden tienduizenden kiezers. Een algemeen verbod op het gebruik van honden als trekdieren is pas tot stand gekomen in 1961, toen er geen enkel ondernemersbelang meer op het spel stond. Het beest was intussen verdrongen door een mechanisch alternatief: de bakfiets⁹³.

Een belangenconflict is er ook geweest in de kwestie van de vivisectie. De tegendruk kwam in dit geval van instellingen als de medische faculteiten en de veeartsenijkundige school. Elke poging om wettelijke regels te stellen voor het verrichten van dierproeven werd vanuit deze hoek fel bestreden. Het heeft dan ook tot 1977 geduurd, vóór een *Wet op de dierproeven* in het Staatsblad verscheen⁹⁴. Maar een verbod op het uitvoeren van onnodige proeven is in

92. *Jaarverslag NVBD* 1876, 22; *id.* 1895, 28-30, 56 en 58; *Androcles* 6 (1874), 150; ARA Coll. Van Poelgeest nr. 630 *Jaarverslag Anti-trekhondenbond* 1933.

93. *Handelingen Tweede Kamer* 1909/1910, Bijlage 145, 5; ARA Coll. Van Poelgeest nr. 374 afschrift brief Min. van Binnenlandse Zaken dd. 3 juni 1952 aan de Commissie van advies inzake de uitvoering van de Trekhondenwet: hierin gaf de minister te kennen "van plan (te zijn) te bevorderen dat het gebruik van honden als trekdieren geheel werd verboden". Bij een wetswijziging van 16 juni 1954 werd bepaald dat voortaan geen nieuwe trekhonden zouden worden ingeschreven (*Staatsblad* 1954 nr. 262), maar op dat moment was het aantal van deze beesten al gedaald tot 699 (ARA Coll. Van Poelgeest nr. 630 *Jaarverslag Anti-trekhondenbond* 1953). Een officieel verbod werd opgenomen in de *Wet op de dierenbescherming* uit 1961, waarbij tegelijk de Trekhondenwet werd ingetrokken, zie Hugenholtz, *De wet*, passim. Over de rol van de bakfiets: ARA Coll. Van Poelgeest nr. 630 *Jaarverslag Anti-trekhondenbond* 1933 en 1936.

94. *Jaarverslag NVBD* 1888, 4, 23-24; *Androcles* 21 (1889), 28, 32; *id.* 1900, 192-193; Klerck, 'Na 32 jaren', 89-92. Over de acties tegen de vivisectie, zie *Jaarverslag NVBD* 1880, 6-9; *id.* 1881, 37; *id.* 1882, 5-8; *id.* 1884, 4; *id.* 1885, 10; *id.* 1886, 4. Vgl. verder: Boon, *Nederlands dierenrecht*, 197-208.

deze wet nog niet opgenomen, laat staan een algeheel verbod op het verrichten van vivisectie. Binnen de dierenbeschermingsbeweging hebben artsen ook niet een vooraanstaande rol gespeeld, ofschoon er wel een aantal lid is geweest van de Nederlandsche Vereeniging. Onder de 2300 ondertekenaars van een request van de vereniging uit 1882, waarin om “beperking der vivisectie” werd gevraagd, bevonden zich slechts dertien doktoren; alle dertien werden in *Androcles* met naam en toenaam genoemd als personen “die den moed hadden, voor hunne overtuiging uit te komen”⁹⁵. De meeste leden van de medische stand hebben de belangen van hun eigen werk kennelijk hoger geschat dan de belangen van de dieren. Bij dit beschavingsoffensief hebben de medici dus geen voorhoede gevormd, maar een achterhoede. De concrete toepassing van de algemene beginselen kon wèl bereikt worden als de tegendruk afwezig was, of andere krachten in dezelfde richting werkten. Tijdens de campagne die leidde tot de wet op de nuttige diersoorten uit 1880 kregen de dierenbeschermers bijvoorbeeld de steun van landbouwers en provinciale autoriteiten in Noord-Brabant⁹⁶.

Maar is die *formele* vooruitgang van beschaving – naar de criteria van de dierenbeschermers gemeten – nu ook samengegaan met een *feitelijke* toename? Kwam mishandeling van dieren minder voor, naarmate dierenbeschermers actiever werden en meer wetten of verordeningen werden uitgevaardigd? De criminele statistiek geeft hier geen inzicht in. Het aantal veroordelingen zegt niets. Dat hangt immers af van het aantal gevallen dat vervolgd wordt, en van de heersende jurisprudentie. Maar als de rechter verkiest, de bestaande wetten beperkt te interpreteren – zoals na 1887 ten aanzien van artikel 254 van het Wetboek van Strafrecht gebeurde – kan de neiging tot vervolging minder worden. En als de neiging tot vervolging afneemt, kan ook de behoefte aan opsporing zwakker worden⁹⁷. Het omgekeerde kan plaatsvinden, zoals eerder bleek, wanneer agenten een beloning in het vooruitzicht wordt gesteld of wanneer voor het opsporen van bepaalde feiten apart personeel wordt aangenomen. Maar het ene effect wordt niet per se door het andere gecompenseerd. Het aantal gevallen dat aan het opsporingsapparaat bekend wordt, en in een proces-verbaal wordt vastgelegd, levert dus geen betere aanwijzing over de frequentie van een gegeven delict dan het aantal veroordelingen.

95. *Jaarverslag NVBD* 1882, 5-8; *Androcles* 15 (1883), 7; in *Androcles* 7 (1875), 132, wordt de invloed van de medische hoogleraren als oorzaak voor de geringe aanhang van de dierenbescherming in Leiden en Utrecht genoemd.

96. *Androcles* 6 (1874), 30-31; *id.* 8 (1876), 180; *id.* 9 (1877), 52; *id.* 10 (1878), 63; *id.* 12 (1880), 11; *Jaarverslag NVBD* 1879, 3-4; vgl. ook *id.* 1869, 4, en *id.* 1895, 15. Uit de enquête Mens en dier uit 1982 in: Boon, *Nederlands dierenrecht*, 312, blijkt dat ook nu nog de steun van boeren voor overheidsmaatregelen ter bescherming van ‘dieren in de natuur’ veel groter is dan als het om ‘landbouwhuisdieren’ gaat (66,5% resp. 25,3 % volledig vóór).

97. Boon, *Nederlands dierenrecht*, 138, vgl. Semplonius, *Dierenmishandeling*, 5-8.

Daar komt bij dat zekere praktijken, als zij eenmaal strafbaar worden, een tijd lang eenvoudig uit het zicht verdwijnen – en dus zelden of nooit worden opgespoord. “Met ingenomenheid wijzen wij op het feit, dat het kat knuppelen, haan sabelen, paling trekken en dergelijke zoogenaamde volksspelen, die vroeger, zelfs nog in 1873, bij gelegenheid van najaarsmarkten en dorpskermis in onderscheidene gemeenten geduld werden, bijna allerwege door den geest des tijds (ondersteund door politiebepalingen) verdreven zijn”, meldde de binnenlandse kroniek van *Androcles* in 1873. Dat was gezichtsbedrog. In 1877 bleken er in Sluiskil opeens tien katknuppelaars te zijn. In de winter van 1879 werd het haansabelen bedreven in de Haarlemmermeer en in Everdingen. In de zomer van 1886 werd er midden in Amsterdam paling getrokken⁹⁸. Het verbod op dassenbijterijen dat in 1878 in Limburg tot stand kwam, werd ontdoken. Die evenementen, die omstreeks 1860 in zwang raakten, werden voortgezet op zolders van woonhuizen. De NRC gaf er in 1898 deze beschrijving van: “Zoodra een das gevangen is (...), wordt in het geheim of wellicht thans in het openbaar, aan de omwonende eigenaars van honden kennis gegeven, dat op zekeren dag en plaats een ‘dassenbijterij’ zal plaats hebben. Van heinde en ver ziet men dien dag mannen opdagen met honden van allerlei soort, van groot en klein, die ieder op hun beurt den das moeten en mogen bijten (...). Dit schouwspel begint ’s morgens vroeg en deze marteling duurt dan tot ’s avonds, wordt dikwerf met (de) stervende (das) nog den volgenden dag voortgezet”⁹⁹. Vrijwel dezelfde beschrijving geeft de NRC in 1985 van hondengevechten in Amsterdam: “Een gevecht duurt soms vier tot vijf uur (...). Het ‘milieu’ heeft zich volgens de politie goed afgeschermd. De gevechten worden op afgelegen plaatsen gehouden, bijvoorbeeld de loods waar de ontvoerde Heineken heeft gezeten, of in een huiskamer in de Jordaan”. Afgezien van de bierbrouwer is er slechts één nieuw detail: “Op weg naar de arena’s wordt om achtereenvolging moeilijk te maken van auto’s gewisseld”¹⁰⁰.

Persberichten kunnen de gebreken van de statistiek niet goedmaken. Journalisten mogen af en toe beter speurwerk verrichten dan het politieapparaat, zij houden lang niet alle ontwikkelingen in de samenleving systematisch bij. Als er op het ene moment meer over dierenmishandeling wordt geschreven dan op het andere, zegt dat op zichzelf dus nog niets over de ware frequentie van het fenomeen.

98. *Androcles* 7 (1875), 10; *id.* 9 (1877), 79; *id.* 11 (1879), 126; P. de Rooy, *Een revolutie die voorbijging. Domela Nieuwenhuis en het Palingoproer* (Bussum 1971), *passim*.

99. Geciteerd in: *Onnoodige gruwelen in voedsel, mode en sport* (brochure, Den Haag 5/1916); zie verder *Provinciaal blad Limburg* 1864 nr. 77, 51, en *Jaarverslag NVBD* 1894, 32; *id.* 1898, 10; *id.* 1899, 8; *id.* 1900, 64.

100. *NRC Handelsblad* 6 september 1985 ‘Vaker verboden hondengevechten’; zie verder: M. de Leede, ‘Hondengevechten in Nederland’, *Nieuwe Revu* 6/13 september 1985, 12-19; M. Schmidt, ‘Honden voor de vecht’, *De Volkskrant*, 14 september 1985 Het vervolg, 3; *idem*, ‘Politie gaat vechthonden in beslag nemen’, *De Volkskrant* 16 oktober 1985.

De publicaties van de dierenbeschermers zelf zijn evenmin een goede graadmeter. Zij geven weer, wat de dierenbeschermers is opgevallen en wat voor het moment hun aandacht heeft. Maar die aandacht verschuift. Nu eens wordt er uitvoerig over trekhonden en veevervoer geschreven, dan weer over vivisectie, vinkebanen en vogelbescherming. Dierenbeschermers valt bovendien niet alles op. Dat komt voor een deel door dezelfde oorzaak als bij het politieapparaat, voor een deel door de spreiding van het ledenbestand over het land. 'Hanengevechten om een liter jenever' waren aan het eind van de negentiende eeuw het zondagsvermaak bij uitstek onder textielarbeiders in Enschede. De gevechten werden gewoonlijk gehouden na kerktijd, achter de bierhuizen¹⁰¹. Maar *Androcles* schreef er nooit over. In de jaarverslagen van de Nederlandsche Vereeniging werd er evenmin iets over gezegd. Hanengevechten in Eijsden kregen in 1888 wèl aandacht¹⁰². De verklaring voor het verschil is eenvoudig. In Twente had de dierenbescherming in die tijd geen aanhang, in Maastricht was een afdeling van de Nederlandsche Vereeniging gevestigd. De dierenbeschermers hebben ook niet systematisch nagegaan wat eigenlijk het effect was van hun propaganda op straat en op school. Een enquête naar de houding van Nederlanders tegenover dieren, zoals onlangs door een onderzoeker van de universiteit in Groningen is gehouden¹⁰³, is tussen 1864 en 1914 niet georganiseerd.

In hoeverre Nederlanders zich in die tijd werkelijk meer beschaafd tegenover dieren zijn gaan gedragen, is dus niet vast te stellen. Toen jonkheer Klerck in 1916, terugkijkend op de 32 jaar dat hij in het hoofdbestuur van de Vereeniging had gezeten, tot de slotsom kwam dat de "resultaten (...) bevredigend (waren)", baseerde hij zich dan ook niet op enig feitenmateriaal. Het succes mat hij simpelweg af aan de uitbreiding van het dierenbeschermingsrecht. De vraag: heeft de dierenbescherming toekomst? beantwoordde hij bevestigend. "De openbare meening", zei hij, "(is) der dierenbescherming veel meer genegen (...) dan vroeger het geval was". Dat bleek duidelijk, meende hij, uit ... de groei van de vereniging¹⁰⁴.

Het beschavingsoffensief van de dierenbeschermers: verklaring

In zijn terugblik ging Klerck voorbij aan een kwestie die een historicus niet over het hoofd mag zien: wat is eigenlijk de reden geweest dat een aantal Nederlanders zich na 1864 geroepen voelde, in georganiseerd verband dieren

101. Brom, *Ariëns*, dl. I, 428; A. Blonk, *Fabrieken en menschen. Een sociografie van Enschede* (Enschede 1929), 359.

102. *Jaarverslag NVBD* 1888, 28.

103. Boon, *Nederlands dierenrecht*, bijlage 4.

104. Klerck, 'Na 32 jaren', 71, 108.

te gaan beschermen? Of anders gezegd: hoe kan het beschavingsoffensief van de dierenbeschermers worden verklaard?

De verklaring die Kruithof geeft voor 'het burgerlijk beschavings-offensief' houdt in dit geval geen steek. Een 'vrees voor desintegratie', die volgens deze auteur kenmerkend zou zijn voor de Nederlandse burgerij aan het eind van de achttiende eeuw en naar de mening van Mijnhardt niet afwezig was bij de aanhang van het Nut omstreeks 1860/1870¹⁰⁵, is bij de dierenbeschermers niet te bekennen. In het maandschrift *Androcles* of in de jaarverslagen van de Nederlandsche Vereeniging, waarin toch vele openhartige mededelingen over doeleinden, methoden en frustraties van dierenbeschermers voorkomen, wordt nooit de opvatting verkondigd dat de oude samenleving in stukken dreigde te vallen en dat juist daarom een zekere gedragsstandaard tegenover de dierlijke medeschepselen moest worden verbreid. Leefde die vrees misschien onbewust? Maar dan rijst de vraag waarom Haagse juristen, Gelderse edellieden of Rotterdamse kassiers er kennelijk wel mee behept waren, en bijvoorbeeld textielabrikanten in Tilburg of hereboeren in Oost-Groningen niet – een vraag waarop naar mijn idee geen zinnig antwoord valt te geven.

Het probleem kan alleen worden opgelost door de ontwikkeling in een breder perspectief te plaatsen. Het beschavingsoffensief is immers geen typisch Nederlands fenomeen geweest. De neiging, samen dieren te beschermen is niet als een eigenaardig vaderlands trekje te zien. De beweging in Nederland heeft een tegenhanger in andere landen gehad. Het meeste onderzoek is gedaan over de georganiseerde dierenbescherming in Engeland, in het bijzonder over de *Royal Society for the Prevention of Cruelty to Animals* (RSPCA). Tussen de RSPCA en de Nederlandsche Vereeniging blijken op tal van punten overeenkomsten te bestaan¹⁰⁶. De Engelse vereniging bezat een soortgelijke basis als de Nederlandse. Ook het zwaartepunt van de RSPCA lag oorspronkelijk niet in de industriegebieden, maar in de grootste bestuursstad en de belangrijkste havenplaats van het land – die in Engeland samenvielen. Sociaal gezien, steunde zij hoofdzakelijk op de elite, en wel in het bijzonder aristocraten en welgestelde vrouwen. In eerste instantie concentreerde zij zich op het 'civiliseren' van de lagere klassen, maar later keerde zij zich net zo goed tegen vormen van dierenkwelling, zoals de vivisectie, die door de meer gegoeden werden bedreven. Om de handhaving van de wet te garanderen, bracht de RSPCA, net zoals de Nederlandsche Vereeniging, een heel leger van eigen veldwachters op de been. En ook de

105. Kruithof, 'De deugdzaame natie', 33, 35; Mijnhardt, 'Het Nut', 220.

106. B. Harrison, 'Religion and recreation in nineteenth-century England', *Past and Present*, nr. 38 (1967), 102-103, 108, 116-119; idem, 'Animals and the state in nineteenth-century England', *English Historical Review*, 88 (1973), 768-820; R.W. Malcolmson, *Popular recreation in English society 1700-1850* (Cambridge 1973), 111, 124-125, 130-150, 152, 154-155, 172-173; J. Turner, *Reckoning with the beast. Animals, pain and humanity in the Victorian mind* (Baltimore/London 1983), 40-45.

Engelse organisatie cultiveerde zorgvuldig haar relaties met lokale, regionale en nationale autoriteiten om te bewerken dat de overheidsmaatregelen inzake dierenmishandeling werden uitgebreid; haar netwerk van contacten reikte zelfs tot in het Koninklijk Huis, precies zoals dat van de Nederlandsche Vereeniging. De RSPCA, schrijft Brian Harrison, was een meester van 'the act of the possible'. De vereniging 'never ran too far ahead of public opinion'¹⁰⁷. Diezelfde karakteristiek is, afgezien van het interregnum van Salomon, ook op de grootste dierenbeschermersvereniging in Nederland van toepassing.

Is het niet mogelijk, dat de opkomst van de dierenbeschermingsbeweging in Nederland, die op zoveel punten overeenkomt met haar tegenhanger in Engeland, door dezelfde factoren kan worden verklaard? De factor die Harrison naar voren schuift, is het streven naar morele en religieuze vooruitgang, of kort gezegd: het doordringen van humanitaire ideeën¹⁰⁸. Religieuze en morele argumenten zijn zeker wel terug te vinden in de pleidooien van de dierenbeschermers in Nederland, zoals ik heb laten zien. Die argumenten werden ook ten dele overgenomen door de overheid. Het is geen toeval dat het artikel over dierenmishandeling in het Wetboek van Strafrecht in het hoofdstuk 'misdrijven tegen de zeden' is opgenomen, tussen artikelen over pornografie en openbare dronkenschap. Maar de verklaring wringt helaas op het punt van de chronologie. Het streven naar morele en religieuze vooruitgang dateert in Nederland van ver vóór het midden van de negentiende eeuw. Het had ook allang een organisatorisch kader gevonden. Sinds 1784 bestond immers de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Maar het Nut, dat toch op allerlei terreinen zedelijke verbetering propageerde, spande zich niet in voor de juridische bescherming van dieren¹⁰⁹. De verbreiding van humanitaire ideeën is kennelijk geen voldoende verklaring voor het beschavingsoffensief van de dierenbeschermers in Nederland.

Een andere verklaring, die door Robert Malcolmson, James Turner en Keith Thomas wordt voorgesteld, blijkt voor Nederland ook tekort te schieten. Alle drie de auteurs brengen de groei van de dierenbeschermingsbeweging in verband met de overgang naar een verstedelijkte, industriële samenleving¹¹⁰. Het is waar dat steden in Nederland, evenals in Engeland,

107. Harrison, 'Animals', 787, 804-809, 820; vgl. ook Turner, *Reckoning with the beast*, 44-45, over het conflict in de (R)SPCA in 1832, dat een opmerkelijke gelijkenis vertoont met dat binnen de Nederlandsche Vereeniging in 1884.

108. Harrison, 'Animals', 787, 810-820; idem, 'Religion', 99, 120, 124-125.

109. In publikaties van dierenbeschermers wordt niet van enige activiteit van het Nut op dit terrein vóór 1864 gerept, en ook niet in het overzicht van P.N. Helsloot, 'De Nutsbeweging' in: Mijnhardt en Wichers (red.), *Om het algemeen volksgeluk*, 3-186.

110. Malcolmson, *Popular recreations*, 158-171, met name 160-161; Turner, *Reckoning with the beast*, XII, 17-38, met name 28-31; K. Thomas, *Man and the natural world. Changing attitudes in England 1500-1800* (London 1983), 180-182. Het idee op zichzelf dat dieren beschermd moeten worden heeft overigens een meer complexe geschiedenis, zoals Turner en Thomas uitvoerig laten zien. De ontwikkeling van deze gedachte in Nederland zal ik beschrijven in een ander artikel, dat vermoedelijk in de loop van 1988 zal verschijnen.

een gunstiger voedingsbodem voor de opkomst van de dierenbescherming vormden dan het platteland – uitgezonderd streken die sterk onder stedelijke invloed stonden. Alle verordeningen inzake dierenmishandeling die van vóór de negentiende eeuw dateren zijn óf door een stedelijke overheid uitgevaardigd óf door een overheid van een regio die dichtbij een grote stad lag, zoals Rijnland, Schieland of Waterland¹¹¹. De basis voor de eerste dierenbeschermersverenigingen lag in de steden van westelijk Nederland. Maar een feit is ook, dat die verenigingen pas opkwamen rond 1865 en niet in de eerste helft van de zeventiende eeuw, toen de urbanisatiegraad in West-Nederland toch niet lager was dan twee eeuwen later. Urbanisering kan op zichzelf dus nog niet verklaren waarom de dierenbescherming vanaf een gegeven moment in georganiseerd verband gebeurde. Industrialisering is zeker niet de doorslaggevende factor geweest die de beweging op gang bracht. De doorbraak naar een industriële samenleving kan in Nederland toch immers pas op zijn vroegst in de jaren tussen 1890 en 1914 worden gedateerd, terwijl de dierenbeschermingsbeweging al een kwart eeuw eerder van de grond is gekomen. De analyse van het ledenbestand heeft bovendien aangetoond dat de basis van de Nederlandsche Vereeniging voor de Eerste Wereldoorlog juist niet in de industriegebieden lag en dat in het bolwerk Rotterdam industriëlen, anders dan leden van de commerciële en financiële elite, ondervertegenwoordigd zijn geweest.

De verklaringen voor Engeland zijn kennelijk niet adequaat voor Nederland. Die uitkomst is minder vreemd dan zij op het eerste gezicht lijkt. Een verklaring die voor een gidsland geldt, hoeft immers niet per se op te gaan voor een nakomer. Op het terrein van de dierenbeschermingsbeweging is Engeland, net zoals op veel andere gebieden, de 'pionier' geweest. De RSPCA is de oudste dierenbeschermersvereniging ter wereld. Zij werd opgericht in 1824. Nederland was een 'navolger'. Voor de Nederlandse dierenbeschermers, zoals ook voor dierenbeschermers in andere landen, vormde de RSPCA het model bij uitstek waaraan zij in de beginperiode hun tactiek en ideologie ontleenden¹¹².

Het is dus niet de *uitvinding* van de dierenbeschermingsbeweging, die in het geval van Nederland verklaard moet worden, maar de *overname* ervan. Daarvoor kan de ontwikkeling hier te lande het beste vergeleken worden met die van andere 'navolgers' rond het midden van de negentiende eeuw. De

111. Zie noot 46.

112. Zie bijvoorbeeld *Jaarverslag NVBD* 1873, 24; *id.* 1874, 44; *Androcles* 8 (1876), 179. Op het internationale dierenbeschermerscongres te Londen in juli 1874 bood Van Manen het erelidmaatschap van de Haagse vereniging aan aan John Colam, secretaris van de RSPCA, *Jaarverslag NVBD* 1874, 36. Het is niet onmogelijk dat de oprichting van de eerste vereniging in Nederland rechtstreeks gestimuleerd is door de RSPCA. In het *Minute book* van de RSPCA dd. 29 april 1862 wordt namelijk gesproken over een 'special fund being launched to pay for the cost of the RSPCA's continental operations and to promote the formation of societies in countries which at present had no such societies' (mededeling van B. Harrison, Oxford).

uitslag is opmerkelijk. Dierenbeschermingsbewegingen zijn, op een enkele uitzondering na, nooit in industriegebieden begonnen, maar vrijwel altijd, evenals in Nederland, in bestuurscentra, havensteden, andere steden met een commercieel karakter of kleinere steden in een landelijke omgeving. De eerste dierenbeschermersverenigingen in Duitsland, bijvoorbeeld, werden opgericht in Stuttgart, Dresden, Neurenberg, Berlijn, Hamburg, München en Frankfort aan de Main. In Rusland begon de organisatie in Helsinki, Riga, Odessa en Petersburg, in Spanje te Cadiz, in Italië te Venetië, Florence, Palermo en Napels, in de Verenigde Staten in New York en Boston en in Frankrijk te Parijs, Lyon, Marseille en Fontainebleau¹¹³. De initiatiefnemers en aanhangers waren, voor zover bekend, uit dezelfde groepen afkomstig als bij de Nederlandsche Vereeniging. De dierenbeschermersvereniging in München, bijvoorbeeld, werd opgericht door Hofraad Perner, die in Breslau door Procureur-generaal Fusch, die in Palermo door hertog Lancia di Brolo en die in Brussel door graaf du Val de Beaulieu¹¹⁴. De *Société Protectrice des Animaux* te Parijs was volgens Zegger “essentially an upper-class organization with titled nobility and landowners, administrators on a local and national level, members of the clergy and numerous professionals like lawyers, doctors and veterinarians”¹¹⁵.

Rond het midden van de negentiende eeuw is het idee dat dieren in georganiseerd verband beschermd dienden te worden kennelijk in Europa en Noord-Amerika een vast element geworden van de cultuur van aristocraten, bestuurders, beoefenaars van vrije en intellectuele beroepen – anders gezegd: academici – en leden van de commerciële en financiële elite. De verspreiding van die gedachte naar Nederland zou dan verklaard kunnen worden als een aanpassing aan de internationale norm. De aristocraten, academici of handelaars deden eenvoudig wat voor hun stand overal als ‘behoorlijk’ gold.

Waarom kwam die ‘acculturatie’ uitgerekend rondom 1865 op gang? Ik denk, omdat op dat moment de spanning tussen norm en werkelijkheid een hoogtepunt bereikte. Nederland liep als imitator niet voorop. Tussen circa 1840 en 1864 zijn in bijna alle staten op het continent dierenbeschermingsverenigingen opgericht. De beweging begon in Württemberg, Saksen en Beieren, sloeg in de jaren veertig over naar Pruisen, Frankrijk, Oostenrijk en Zwitserland en drong omstreeks 1860 door in Italië, Rusland, Scandinavië, België, Baden en Mecklenburg-Schwerin. Waar dierenbeschermers actief werden, kwamen meestal spoedig ook wettelijke bepalingen tegen dierenmis-handeling tot stand. Rondom 1860 begonnen dierenbeschermers zich bovendien internationaal te organiseren. In 1860 kwam het eerste interna-

113. *Androcles* 5 (1873), 42-43; Turner, *Reckoning with the beast*, 47-52.

114. *Androcles* 2 (1870), 52-55; Turner, *Reckoning with the beast*, 47 (New York).

115. Robert E. Zegger, ‘Protecting animals in Paris: 1851-1870’, *History today* 28 (1978), 106.

tionale congres te Dresden bijeen, in 1862 het tweede te Hamburg¹¹⁶. De enige belangrijke staten in Europa waar toen nog geen enkel organisatorisch kader voor de dierenbescherming bestond, waren Spanje, Turkije, Portugal en ... Nederland. Het besef dat Nederland in dezelfde klasse was beland als 'achterlijke' landen als Spanje of Turkije, is voor sommige kringen hier te lande een uiterst pijnlijke gewaarwording geweest. "Spanje en Nederland – welk eene vernederende gelijkstelling voor ons dierbaar vaderland", verzuchtte *Androcles* later¹¹⁷. Nederland dreigde af te zakken tot 'onbeschaafd' gezelschap. Het was niet de vrees voor desintegratie van de samenleving, maar die angst voor 'decorumverlies' die in 1864 de zes heren uit de Haagse elite, en later ook groepen in andere steden, ertoe heeft gebracht, zich samen voor de bescherming van dieren in te spannen.

Natuurlijk zijn er aspecten van het beschavingsoffensief van de dierenbeschermers die nog niet door deze algemene verklaring worden opgehelderd. Sommige groepen hebben niet meteen zo sterk aan de beweging deelgenomen als men op grond van de verklaring zou verwachten. Bij een onderzoek naar het ledenbestand van de Amsterdamse Sophiaveeniging in de jaren tachtig is gebleken dat de elite in de hoofdstad zich, anders dan die in Rotterdam, vrijwel helemaal afzijdig hield van de dierenbescherming¹¹⁸. In Rotterdam sloot de familie Mees zich en bloc bij de beweging aan. In Amsterdam gebeurde zoiets niet. De schaarse leden van de elite die wèl lid werden, vervulden geen bestuursfunctie. Hoe kan dat? In de vorige eeuw kon de stad aan het IJ immers toch nog wel doorgaan voor een havenstad van enig belang. De leden van de Amsterdamse elite hadden zich dus als even grote dierenvrienden kunnen ontpoppen als hun standgenoten aan de Maas. De oplossing van het probleem is vermoedelijk, dat de noodzaak om zich, op het terrein van de dierenbescherming, bij de internationale norm aan te passen voor Rotterdammers in de tweede helft van de negentiende eeuw groter is geweest dan voor inwoners van Amsterdam. Sinds de jaren veertig had Rotterdam namelijk een veel groter aandeel in de Rijnhandel dan haar concurrent in het Noorden. Voor de welvaart van de Maasstad was deze sector in feite ook essentiëler. Rotterdam was dus meer dan Amsterdam afhankelijk van het Duitse achterland¹¹⁹. En dat achterland raakte nu juist

116. *Androcles* 5 (1873), 42-43; *Wetten, besluiten, verordeningen*, passim.

117. *Androcles* 6 (1874), 141; zie verder o.a. *id.* 2 (1870), 34-35; *id.* 6 (1874), 208-210; *Wetten, besluiten, verordeningen*, VII-VIII. Een soortgelijke gevoeligheid voor internationale status wordt gesignaleerd voor het laat zeventiende- en achttiende-eeuwse regentenpatriciaat door P.C. Spierenburg, *Elites and etiquette. Mentality and social structure in the early modern Northern Netherlands* (Mededelingen Centrum voor Maatschappijgeschiedenis 9 (1981)), 31-32.

118. Davids, 'De Amsterdamse dierenbeschermers', 125.

119. H.P.H. Nusteling, *De Rijnvaart in het tijdperk van stoom en steenkool 1831-1914* (Amsterdam 1974), hoofdstuk 5, met name 187-195, 211-212.

tussen circa 1840 en 1865 in vervoering voor de dierenbescherming! Tegen 1880 werd de afhankelijkheid door de Rotterdammers scherp beseft: het inzicht brak door, dat de toekomst van de stad in de doorvoer naar Duitsland lag¹²⁰. Op dat moment is de Rotterdamse afdeling van de Nederlandsche Vereeniging tot stand gekomen.

Als deze oplossing juist is, dan moeten de dierenbeschermers in Rotterdam dus nauwe relaties hebben gehad met het Duitse achterland en wel vooral met die plaatsen waar al iets aan dierenbescherming werd gedaan. Dat is niet moeilijk te bewijzen. Eén voorbeeld kan volstaan. Tot de eerste leden van de afdeling Rotterdam behoorden twee vennoten van de kassiers- en make-laarsfirma Gebroeders Chabot, Abraham Sebastien en Jacob Louis Chabot. Veruit de belangrijkste relatie van de onderneming was vanaf 1865 de commissionairsfirma W. Schöffler en Co., die zich vooral met de koffiehandel bezighield. Van de vijftien vennoten van de firma woonden er vijf in Rotterdam, onder wie Schöffler zelf en de beide broers Chabot. Van de rest was er één in Zürich gevestigd en een negental in Duitsland – het land waar Schöffler zelf vandaan kwam. Het waren bankiers en kooplieden te Neurenberg, Frankfort en Mannheim. Neurenberg had sinds 1839 zijn dierenbeschermersvereniging, Frankfort sinds 1841, Mannheim sinds 1859¹²¹.

Een volgend aspect van het beschavingsoffensief van de dierenbeschermers waarvoor een bijzondere verklaring moet worden gevonden, is de stagnatie die zich tussen 1880 en 1895 in het ledental van de Nederlandsche Vereeniging heeft voorgedaan. In dit geval ligt de oplossing, denk ik, niet op het economische vlak. Inderdaad valt deze stagnatiefase bijna volledig samen met de bekende langdurige depressie in de economie, maar dat er tussen beide fenomenen een verband bestaat is onwaarschijnlijk. De contributie voor de vereniging bedroeg sinds 1877 minimaal f 1,25 per jaar¹²². In de kringen waaruit de dierenbeschermers vóór de Eerste Wereldoorlog hun leden recruteerden kan zo'n uitgave zelfs in crisistijd geen bezwaar zijn geweest. Waar potentiële leden vermoedelijk eerder door werden afgeschrikt (zoals het hoofdbestuur ook opmerkte), was de verdeeldheid die de vereniging na 1880 in haar greep had. Die angel werd pas echt uitgetrokken tussen 1890 en 1895. Toen kwamen immers naast de Nederlandsche Vereeniging verschillende nieuwe organisaties tot stand, waarin een afwijkende opvatting een uitlaat kon vinden.

120. Nusteling, *De Rijnvaart*, 214-215. Ook Callahan, *The harbor barons*, 194 en 200, beklemtoont deze heroriëntatie tegen 1880 en legt verband met het toenemend gewicht van de Duitse lobby in de Kamer van Koophandel (305-307, 312).

121. Krans, 'Het bedrijf', 158, 173-174; *Androcles* 5 (1873), 43.

122. Statuten van de Nederlandsche Vereeniging tot bescherming van dieren, titel II artikel 10, o.a. in *Jaarverslag NVBD* 1894, 46.

Het laatste aspect van het beschavingsoffensief dat om een aparte verklaring vraagt, is de sterke expansie die inzette omstreeks 1895. De belangrijkste kenmerken van deze fase zijn de opkomst van de afdeling Gooi- en Eemland, die het derde bolwerk van de vereniging werd, en de relatief grote toestroom van vrouwelijke leden, die een 'feminisering' van de vereniging tot gevolg zou hebben.

De groei van de afdeling Gooi- en Eemland zou misschien teruggevoerd kunnen worden op een heroriëntatie van de Amsterdamse elite. Aan het eind van de negentiende eeuw kwam namelijk een sterke migratie op gang vanuit Amsterdam naar 't Gooi en de Utrechtse Heuvelrug. Aanvankelijk waren het vooral nouveaux riches die hier een woonplaats kozen, maar later, rond de eeuwwisseling, besloten ook steeds meer leden van de oude elite, zich blijvend 'buiten' te vestigen; intussen hielden zij wel hun werkkring in de hoofdstad¹²³. Die vermomde Amsterdammers zijn terug bij de dierenbeschermers. Op de ledenlijst van Gooi- en Eemland komt men ze tegen, die bekende namen uit de Amsterdamse elite als Backer, Blaauw, Boreel, Clifford, Insinger, Labouchere, Roëll, Six of Rutgers van Rozenburg¹²⁴. De eerste voorzitter was een Hoofd Graafland, wonend te 's-Graveland. De reden dat de Amsterdammers opeens zo'n waardering voor de dierenbescherming kregen kan zijn geweest dat zij zich, net als de Rotterdammers, meer op het Duitse achterland gingen richten. In de jaren negentig, zegt Nusteling, begonnen ook de Amsterdammers het belang van de transitohandel naar Duitsland in te zien; doorvoer vonden ze niet langer beneden hun waardigheid¹²⁵.

Tenslotte, de vrouwen. De ontwikkeling die zich binnen de Nederlandse Vereeniging voltrok zou gezien kunnen worden als een aspect van de vrouwenemancipatie. Het emancipatieproces raakte namelijk in de jaren negentig in een stroomversnelling; juist in die tijd werden (door vrouwen) talrijke verenigingen opgericht, die de behartiging van vrouwenbelangen of, ruimer, de verbetering van de samenleving tot doel hadden. Meer en meer werd het normaal gevonden, dat vrouwen zich organiseerden en in het

123. H. Schmal, 'Amsterdammers buiten de stad', *Ons Amsterdam*, 36 (1984), 222-224; G.A. Hoekveld, *Baarn. Schets van de ontwikkeling van een villadorp* (Baarn 1964), 111-117, 129-132. Ook te Rotterdam begonnen rijke families omstreeks de eeuwwisseling de stad te verlaten, maar zij trokken in de richting van de Noordzee: naar Den Haag, Voorburg of Wassenaar, zie P.J. en W.H. Bouman, *De groei van de grote werkstad. Een studie over de bevolking van Rotterdam* (Assen 1952), 42 (noot 1).

124. Voor de samenstelling van de Amsterdamse elite tegen 1900, zie K. Bruin, *Een herenwereld ontleed. Over Amsterdamse oude en nieuwe elites in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1980), hoofdstuk 1 en 2, vooral 33. Over de Amsterdamse bovenlaag vóór 1895 zie B. de Vries, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895* (Amsterdam/Dieren 1986).

125. Nusteling, *De Rijnvaart*, 215, vgl. ook 201.

verenigingsleven openlijk leidende functies vervulden¹²⁶. Een mijlpaal in deze eerste fase van de vrouwenbeweging was de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, gehouden in 1898; daarbij hebben meer dan 500 vrouwen intensief samengewerkt¹²⁷. De toeneming van het aandeel van vrouwen in de georganiseerde dierenbescherming kan gemakkelijk in dit algemene ontwikkelingspatroon ingepast worden, niet alleen wat de chronologie aangaat, maar ook op andere punten. De oprichting van de afdeling Delft van de Nederlandsche Vereeniging, die in 1900 plaatsvond, was een direct resultaat van de Nationale Tentoonstelling; vrouwen maakten bijna de helft van haar ledenbestand uit en bezetten vier van de zes bestuursposten¹²⁸. Activiteiten op het gebied van de vogelbescherming en de bestrijding van de vivisectie werden geleid door vrouwen die in de emancipatiebeweging als geheel een prominente rol hebben gespeeld: Cécile Goekoop-de Jong van Beek en Donk, Suze Groshans en Marie Jungius¹²⁹. Het emancipatieproces kwam ook tot uiting in de verdeling van bestuursfuncties binnen de Nederlandsche Vereeniging. In de negentiende eeuw waren de vrouwen in geen enkel afdelingsbestuur vertegenwoordigd. Anno 1900 bedroeg het aantal vrouwelijke bestuursleden acht (op de 97 posten), anno 1914 35 (op de 136 posten). In dat laatste jaar hadden tien van de zestien afdelingen een vrouwelijke secretaris, negen een vrouwelijke penningmeester en twee een vrouwelijke voorzitter¹³⁰. Het hoofdbestuur nam in 1910 de eerste vrouw in zijn midden op. “De Voorzitter”, meldde het jaarverslag, “(was) in beginsel niet tegen het zitting nemen ook van Dames in het bestuur eener vereeniging die juist van de zijde der Dames zoozeer wordt gesteund”¹³¹.

Conclusie

De beweging van de dierenbeschermers kan, ideologisch bekeken, een beschavingsoffensief worden genoemd. Maar dat offensief zag er heel anders uit dan de voorstelling in de literatuur doet vermoeden. De associatie met ‘burgerlijk’ blijkt niet te kloppen. De aanhang bestond – vooral in Rotterdam –

126. W.H. Posthumus-van der Goot e.a., *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd* (Nijmegen 4/1977), hoofdstuk 8, 9 en 14; H. Verwey-Jonker, ‘De emancipatiebewegingen’ in: A.N.J. den Hollander e.a. (red.), *Drift en koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland* (Assen 3/1968), 110,114.

127. Posthumus-van der Goot e.a. *Van moeder op dochter*, 112.

128. *Jaarverslag NVBD 1900*, 38-39, 88-89.

129. Over hun rol in de emancipatiebeweging als geheel: Posthumus-van der Goot e.a., *Van moeder op dochter*, 110-112, 121-122; over hun rol in de dierenbescherming: *Androcles* 24 (1892), 15; *id.* 26 (1894), 157; *id.* 32 (1900), 49; *Jaarverslag NVBD 1893*, 46-47; *id.* 1898, 18-21; *id.* 1916, 15 (in het laatste jaar werd mej. Groshans gekozen tot lid van het hoofdbestuur van de Nederlandsche Vereeniging).

130. De gegevens uit de ledenlijsten in de jaarverslagen van de NVBD 1900 en 1914.

131. *Jaarverslag NVBD 1910*, 26.

voor een deel uit 'burgerij', maar niet uitsluitend. Een belangrijk contingent kwam uit de aristocratie. Deze groep heeft mede zijn stempel op de beweging gedrukt. Dit gegeven kan niet afgedaan worden met de tegenwerping dat de negentiende-eeuwse adel in Nederland eigenlijk een 'veredelde' burgerij was. Onder de aristocraten die de dierenbescherming steunden waren immers ook leden van "Geldersche en Hollandsche oud-adellijke geslachten", en zelfs prinses van Oranje. Het lijkt mij, omwille van de duidelijkheid, niet zinnig, die personen allemaal tot de burgerij te rekenen. De associatie tussen burgerij en beschavingsoffensief is eerder ook al, op een ander punt, ondergraven door De Regt. Bij lagere groepen heeft net zo goed een streven naar beschaving bestaan, toonde zij aan¹³².

De opvatting dat medici bij het offensief voorop zijn gegaan, is evenmin houdbaar. Onder de dierenbeschermers waren weinig doktoren. Een prominente rol speelden zij niet. De medici hadden daar, vanuit hun standpunt bekeken, goede redenen voor.

Een beschavingsoffensief richt zich ook niet altijd, zoals wel is gedacht, bij uitstek op de arbeidersklasse, de paupers of 'het gemeen'. Fabrieksarbeiders zijn vóór de Eerste Wereldoorlog praktisch buiten het vizier van de dierenbeschermers gebleven. Hanengevechten in Twente werden niet verstoord door dierenminnende textielbaronnen. Evenmin richtte de aandacht van de dierenbeschermers zich uitsluitend op bedeeden, landarbeiders of werklieden. Ook de boer die een trekhond gebruikte, of de medicus die vivisectie pleegde, werd door de heren in de gaten gehouden.

De meest concrete verklaring, tenslotte, die tot nu toe voor het beschavingsoffensief is gegeven – de 'vrees voor desintegratie' – bleek in het geval van de dierenbescherming niet van toepassing te zijn. Dit betekent niet dat het hele begrip 'beschavingsoffensief' beter geschrapt kan worden. Het is een bruikbare term om een aantal verschijnselen samen te vatten. Maar op ieder terrein waar zo'n offensief zich afspeelde moet nauwkeurig worden vastgesteld, welke groepen het mikpunt vormden en welke groepen de beweging ondersteunden. Een verklaring voor het offensief is alleen te vinden door voor de verschillende groepen aanhangers na te gaan welke functie de beweging kon vervullen. Het is daarbij nuttig, voor ogen te houden dat iets anders even zwaar kan tellen als de drang tot verlichting of het materiële eigenbelang. Dat is het antwoord op de vraag: wat zullen de burens wel denken?

132. De Regt, *Arbeidersgezinnen*, 136-137, 142, 199, 244.

Aristocrats and lawyers, financiers and feminists. The civilizing offensive of the Dutch movement for the protection of animals before World War I

Some years ago P. de Rooy put forward the thesis that the 19th century Dutch bourgeoisie launched a 'civilizing offensive' aimed at instilling virtues like discipline, industry, religiousness and devotion to family life among the labouring masses. The civilizing crusade, presumably headed by physicians, embraced a spectrum ranging from temperance and protection of animals to education reform and 'improvement' of popular recreations. B. Kruithof has elaborated De Rooy's thesis by suggesting that the rise of the offensive might be explained by the nagging fear for the crumbling of the traditional social hierarchy that got hold of the bourgeoisie in the late 18th century.

In this article the thesis on the 'civilizing offensive' is put to the test by analyzing one particular component: the movement for the protection of animals between 1864 (the year in which the first Dutch society for the protection of animals was founded) and the First World War (the time when the movement had more or less assumed its present characteristics). After relating the rise of the movement in the 1860s and 1870s and analyzing the membership of the largest association – the *Nederlandsche Vereeniging tot Bescherming van Dieren* – in terms of its social, geographical and religious composition, the author proceeds by describing its aims, tactics and internal conflicts and assesses the results of its efforts. Finally, an explanation is offered for the genesis of the movement as well as the most significant changes in its social base during the first fifty years of its existence.

Although the movement indeed conformed to the general ideology of the 'civilizing offensive', the author concludes, the thesis has nevertheless to be rejected as far as the assertions on its social support and the explanatory factors are concerned. In relative terms – and to some extent in absolute ones, too – the aristocracy figured more prominently among the defenders of the animals' cause than the perennial bourgeoisie. Among the middle class supporters, conspicuously few physicians could be found. Fear of social disintegration could not be detected at all. Other explanations, derived from studies on foreign counterparts of the *Nederlandsche Vereeniging* (notably those by Keith Thomas, James Turner and Brian Harrison), in which the impact of industrialization, urbanization or the humanitarian impulse has been stressed, prove to be inadequate, too. Instead, the author contends that the rise of the movement of animals' protection had less to do with purely internal Dutch factors than, indirectly, an external one: the need felt by Dutch elites to

keep up their status with social equals abroad. The timing of the most striking changes in the membership of the *Nederlandsche Vereeniging* can even be shown to follow closely on significant changes in economic relations with foreign countries, particularly with the German hinterland.